

הליכה לקברים ולקברי צדיקים: מסתייגים והסתייגויות

יעקב ש' שפיגל

הילולה והשתטחות על קברי צדיקים הם מנהגים מקובלים בימינו. צא וראה את ההילולות המאורגנות כיום על קברותיהם של צדיקים, ואת השתתפותם של גדולי הרבנים בהן.¹ צא וראה את הטיולים המאורגנים, הן בישראל והן בארצות הגולה, שמטרתם המרכזית היא ביקור והשתטחות על קברי צדיקים. תופעה זו אינה חדשה, וגם לא ייחודית לעם ישראל. כך הדבר גם אצל אומות העולם, נוצרים, מוסלמים ועוד. מאליה עולה שאלת ההשפעה ההדדית שבין הדתות, המשותף והשונה ביניהן וסוגיות אחרות. אולם ענייננו כאן הוא הצד היהודי, ובדרך כלל לא נזדקק למקבילות או לתופעות אחרות אצל אומות העולם. בעוד שבספרות הנוצרית אנו עדים לתיאורים של עלייה לארץ וביקורים

* מאמר זה הוא עיבוד מורחב של הרצאה שניתנה בכנס שנערך על ידי המחלקת לתולדות ארץ-ישראל באוניברסיטת בר-אילן במכללת צפת, בתשרי תשנ"ו, שהוקדש לנושא: קברי צדיקים. מאז ועד עתה פרסם י"ש ליכטנשטיין שני מאמרים בעניין זה: "עליה לקבר ותפילה שם – הליכה אל המת?", **תחומין**, כ (תש"ס), עמ' 188–196; "השתטחות על קברי צדיקים בתורתם של אדמו"רי החסידות ובמנהגייהם", **דעת**, 46 (תשס"א), עמ' 81–97. בשניהם הזכיר המחבר מקורות ועניינים שיש בהם הקבלה לאמור כאן. עם זאת, הואיל ואין הנושא שלנו עיקר במאמרו, יש דברים רבים שלא נגע בהם. מכל מקום, לא אציין במאמר זה להקבלות שיש בין דבריו לדבריו. יש לציין גם לדברי A. Bar Levav, "We Are Where We Are Not: The Cemetery in Jewish Culture", **מדעי היהדות**, 41 (תשס"ב), חלק אנגלי, עמ' 15–46. הנושא שלנו נידון בעיקר בעמ' 15–22, וראה שם הספרות. [בין הגהה להדפסה פרסם י"ש ליכטנשטיין את ספרו **מקדושה לטומאה**, תל אביב תשס"ז. בחלק ב של הספר: עלייה לקברי אבות והערצת קברי קדושים, יש חומר רב הקשור והמקביל לנושא הנדון ולדבריו, ובמיוחד בפרקים: ג, ד, ט. אולם אין שני מחברים כותבים בסגנון אחד].

1 דוגמה לכך היא הידיעה שהתפרסמה ב"**הצפה**" בה' באב תשנ"ה: "זקן המקובלים הרב יצחק כדורי בן 95 הגיע אתמול לצפת... הרב כדורי הישיש הורד בכסא גלגלים לקברו של האר"י הקדוש שאתמול חל יום ההילולה לזכרו. הרב התפלל ארוכות גם על קברו של רבי יוסף קארו ורבי משה אלשיך".

במקומות קדושים החל מהמאה הרביעית ואילך,² הרי לתיעוד של ממש על עלייה לרגל והכרוך בה בספרות היהודית, אנו עדים רק החל מהמאה השתים-עשרה.³ ברם, אין בזה כדי ללמד על היחס של הציבור היהודי למקומות קדושים. אדרבה, יש עדויות על הערצת מקומות קדושים מתקופות קדומות, אלא שלא נשתמר חיבור שלם מתקופה קדומה העוסק בנושא זה.⁴ כאמור, רק החל מהמאה השתים-עשרה מתפתחת ספרות מיוחדת במינה הקשורה לכך, ספרות שלא הכרנוה קודם לכן.⁵ זו ספרות של "תיאורי מסע", שחלק ממנה הן רשימות של "קברי אבות" או "קברי צדיקים".⁶ עשרה חיבורים כאלו הכתובים עברית, ושנכתבו בידי יהודים לצורך יהודים, שרדו בידינו מהתקופה הצלבנית.⁷ לרוב המחברים-העולים הייתה ארץ-ישראל היעד הסופי בעלייתם, אבל היו גם כאלה שמסעם היה נרחב יותר והקיף ארצות רבות. אין ספק כי חיבורים אלו מעשירים את ידיעותינו בפרטים רבים, וחשיבותם רבה ביותר מכמה וכמה בחינות.⁸ י' פראוור סיכם את הסוגיה הנוגעת לענייננו כדלקמן:⁹

אף על פי שהביקור בקברי צדיקים מילא תפקיד כה מכריע בעלייה לרגל, הביקור בירושלים היה, כמובן, האירוע המרכזי שלה. אל נכון, היה זה זכר

- 2 על העלייה לרגל הנוצרית בתקופה קדומה (בשנים 333–567) ראה למשל: א' לימור, **מסעות ארץ הקודש, עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה**, ירושלים תשנ"ח, מבוא עמ' 3–18, ובמבואות לכל מסע ומסע המוזכר שם. אף שמדובר בתקופה קדומה יותר, חלק ניכר ממרכיבי העלייה נשארו רלבנטיים גם בתקופות מאוחרות יותר. ראה גם סיכומו של א' שילר, "נוצרות ונוצרים בארץ ישראל", **אריאל**, 155–156 (אלול תשס"ב), עמ' 147–149. על עלייה נוצרית בתקופה מאוחרת יותר (634–1099) ראה מ' גיל, **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה**, תל אביב, תשמ"ג, א, עמ' 399–404, ובמקורות שם.
- 3 אבל מצוי חומר תיעודי (לא חיבור) גם מתקופה קדומה יותר. ראה גיל (לעיל, הערה 2), עמ' 499–516.
- 4 מ' איש שלום, **קברי אבות**, ירושלים תש"ח, ממלא חלל זה, וכדבריו בתחילת הקדמתו, מטרתו: "כינסו המסורות השונות המצויות בספרות ימי הביניים, המפוזרות בספרי המסע של הנוסעים העבריים, באגרות שנשלחו מא"י וברשימותיהם של מסמני הקברים". אחריו עשה כן ז' וילנאי בספרו, **מצבות קודש בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ג. העובר על חיבורים אלו יווכח שקיימת הערצת קדושים וקבריהם גם בתקופות קדומות (וכיום יש בידינו מקורות נוספים לכך).
- 5 ראה לימור (לעיל, הערה 2), מבוא עמ' 15 והערה 61, על המאפיין את תיאורי המסע הנוצריים.
- 6 נקטתי כאן לשונו של י' פראוור במאמרו, "תיאורי מסע עבריים בארץ ישראל בתקופה הצלבנית", **קתדרה**, 40 (תמוז תשמ"ו), עמ' 31.
- 7 פראוור, שם, עמ' 31–62; והמשך המאמר ב**קתדרה**, 41 (תשרי תשמ"ז), עמ' 65–90.
- 8 א' יערי קיבץ חומרים אלה בשני קבצים: **מסעות ארץ ישראל**, רמת גן תשל"ו; **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב תש"ג. בהקדמתו למסעות, עמ' 10–11, עמד יערי על ההבדל בין שתי הסוגות.
- 9 פראוור (לעיל, הערה 6), עמ' 33.

העלייה לרגל בשלושת הרגלים שהניע והצדיק את הדרך וסכנותיה. לא רק צעד שמטרתו לבטא את המספר על תקופת הזוהר שחלפה, אלא גם תפילה להחיש את חידוש בית המקדש ועיר הקודש, שהיו בראש מעייניהם הרגשיים של עולי הרגל. לרובם היתה כנראה גם תחושה, שיש משמעות ומשקל מיוחדים לתפילות הנאמרות באדמה המקודשת שבקרבת הר הבית או מול מקום ההיכל בהר הזיתים...

באופן מפתיע ביותר, אין תיאורי המסע הנדונים מזכירים, פרט למספר מועט של מקרים יוצאים מן הכלל, תפילות הנאמרות על הקבר. היוצאים מן הכלל הם קברי האבות בחברון, בהם נישאה תפילת בקשה למען התערבות אבות האומה לטובת המתפלל ולטובת האומה. מן הראוי לציין שמלבד יוצאים מן הכלל מועטים ביותר, לא נזכרות תפילות על קבר רחל, אם האומה המבכה על בניה.¹⁰

פראוור סבור כי הביקור בקברי צדיקים היה העיקר, אלא שמשום מה לא ציינו העולים שהם גם התפללו שם תפילה מיוחדת.¹¹ כלומר, אפשר שהם התפללו אלא שלא הזכירו זאת משום מה. מכל מקום, ברור הוא שהעולים ראו בעלייה לקברי צדיקים חלק חשוב בביקורם. אתה למד זאת מהעובדה שהם ראו לנכון להזכיר את הביקור במקומות אלו, ובחלקם הוסיפו גם את הסגולות המיוחדות למקומות הללו.¹²

פראוור השווה את תיאורי המסע היהודיים לאלו של הנוסעים הנוצרים. בעוד שמסלולם של הנוצרים היה רצוף ביקורים באתרים הקשורים סביב חיי ישו, מעין הליכה בעקבותיו, בתיאורי המסע היהודיים בולט היעדר זכרם של מאורעות הקשורים לכתבי הקודש, להוציא את בית המקדש. לדעתו, עניינו של עולה הרגל היהודי לא היה בהיסטוריה.¹³ קיומם של קברי אבות האומה, כמו של תנאים

10 ראה גם דבריו שם, עמ' 59: "פתחיה [פתחיה מרגנסבורג] מבקר גם בקבר רחל, אך לא הוא, ואף לא אחד מבין עולי הרגל בתקופת מסעי הצלב מזכיר תפילות מיוחדות על הקבר, כפי שהיו נוהגים מאוחר יותר, על מנת לבקש את התערבותה של אם האומה למען בניה".

11 עובדה זו התמיהה את פראוור ולכן כתב "מפתיע ביותר", היינו המפתיע הוא שאין הם מזכירים תפילה, אבל אין זאת אומרת שהם לא התפללו.

12 לדוגמה בלבד. יעקב בן נתנאל הכהן כותב (יערי, מסעות [לעיל, הערה 8], עמ' 59): "מערה של רב כהנא מלאה מן התיבות, ומדליקין עליהן כל האומות נרות כי באין החולים והעקרות ומתרפאין". הוא לא הזכיר כאן תפילה, אבל ברור כי יש עניין בעצם העלייה לקבר.

13 J. Sumption, *An Image of Medieval Religion*, London 1975, pp. 94–136. שאלה זו עלתה גם ביהדות כפי שעולה מתשובתו של 'החסיד' (י' תא שמע, "עניני ארץ ישראל", שלם, א [תש"ל], עמ' 81–82): "שאלה אם ילך אדם לארץ ישראל בעבור עונותיו או ישב בביתו וילמוד ויעשה שאר מצוות ויתכפר לו עונותיו. תשובה, נראה בעיני מי שהולך לארץ ישראל אדרבה הוא יותר מרבה עוונות...". בתשובה יש מספר נימוקים, כגון שהעולה מתבטל מפריה ורביה, מן התורה ומן התפילה

ואמוראים, והאפשרות לעלות עליהם, נטעה בעולה הרגל תחושת ביטחון ואמונה בהבטחת ה' לתחיית האומה. היא שימשה גם בסיס להכרה שיש מקום לתביעה של עם ישראל לבעלות על ארצו.¹⁴

א' ריינר כתב חיבור מקיף על עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל בין המאות השתיים-עשרה-החמש-עשרה.¹⁵ ריינר מצביע על התמורות שחלו באופיין של העליות במאות הללו, הן ביחס ליהודי המערב והן ביחס ליהודי המזרח. הואיל ואין אנו דנים בנושא זה, ועניינו כאן הוא רק פולחן המקומות הקדושים, נתעכב רק עליו. ריינר סבור כי לעולה מן המערב העלייה לרגל והביקור במקומות הקדושים לא היוו פולחן קדושים. ההליכה לקבר לא משכה את עולה הרגל בגלל סגולותיו של המקום הקדוש, והוא לא ציפה לגמול מידי עם הביקור. "הוא משך את עולה הרגל בגלל המשמעות ההיסטורית או המיתית, שביטויין הסימבולי היו דמויות ומאורעות".¹⁶ שונה הדבר ביחס לעולה מן המזרח. עולים אלו השתתפו בטקסי פולחן של המקומות הקדושים, שנקראו בשם זיאה,¹⁷ שבהם השתתפו גם אישי ציבור חשובים ואף רבנים.¹⁸ עם זאת ברור כי חלקן של הציבור העממי היה רב, והוא זה שגרם לעלייתו של פולחן הקדושים בצד סיבות נוספות, ביניהן יש למנות את ירידתה של ירושלים כמוקד משיכה לעלייה לרגל. ריינר מראה כי פולחן המקומות הקדושים, שבתחילה היה בתוך המסגרת החברתית והתרבותית של סביבתו, פרץ מאוחר יותר אל סביבה רחבה יותר, אל עולי הרגל, ומתוך כך שונו המסגרות הקודמות, ונוצרו מסגרות חדשות מותאמות לשינויים. לפיכך, אף שליהודי המזרח היו אתרים קדושים בארצם, ואף שהייתה זיאה לגביהם, הרי שהיא הייתה מקומית בלבד, ולא משכה אליה קהל מחוץ לתחום זה. ברם המקומות הקדושים שבארץ-ישראל, בעיקר החל מהמאה השלוש-עשרה, הופכים להיות מוקד משיכה לקהל רחב מחוץ לאזור ולסביבה המקומית.¹⁹ יש לדעת כי במספר דברים קיימת הקבלה בין היהודים והמוסלמים בעניין המקומות הקדושים, ואפשר שהייתה השפעה הדדית ביניהם. חלק מן האתרים משותפים ליהודים

ועוד. ראה גם ריינר (להלן, הערה 15), עמ' 108–109, שכן בכך ולדעתו המשיב הוא ר' יהודה חסיד (נפטר בשנת 1217), או ר' אלעזר מוורמייזה (נפטר בשנת 1237).

14 ראה גם א' ריינר, "השקר הגלוי והאמת הנסתרת: נוצרים, יהודים ומקומות קדושים בארץ ישראל במאה הי"ב", ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 160–161.

15 א' ריינר, "עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל, 1099–1517", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח.

16 שם, עמ' 211–222.

17 שם, עמ' 217. הוא מסביר כי "משמעה המילולי של הזיאה הוא 'ביקור', והיא מציינת פולחן קדושים או פולחן מקומות קדושים. המילה מתייחסת לעצם מעשה ההליכה אל האתר, ובכך גם למרכיב העיקרי של המעשה מבחינה מנטאלית, רגשית ודתית".

18 שם, עמ' 219.

19 שם, עמ' 226–232.

ולמוסלמים, ואף הרקע הספרותי של המסורות ביחס לקדושת אותו מקום זהה. כמו כן גם התקיימו טקסים משותפים לשתי הדתות.²⁰ תופעת ההשתטחות על קברים והחשיבות הרבה שראו בה, התעצמה מאוד במאה השש-עשרה בחוגי המקובלים בצפת.²¹ ר' משה קורדובירו (רמ"ק) היה משתטח על קברים ברצותו לברר עניין מסוים.²² אולם נראה שנוהג זה התעצם בהשפעתו הגדולה של האר"י ותלמידיו. האר"י היה עושה ייחודים בקברי הצדיקים, והצדיק הקבור שם היה מגלה לו סודות.²³ אף קברים רבים של תנאים ואמוראים גילה האר"י לראשונה.²⁴ בשיטה זו נקט האר"י גם ביחס לתלמידיו, באומרו שיתגלו להם סודות כאשר יעשו ייחודים על קברים.²⁵ חיזוק נוסף קיבלה עלייה לקברים עם הופעת החסידות. מכאן ואילך אתה מוצא את רישומיה של התפתחות זו בספרות ההלכה בצורה ניכרת, בעיקר בספרות השאלות-ותשובות, אבל ניתן למוצאה גם בספרים אחרים. דומה שלהילולה הנערכת בל"ג בעומר במירון,²⁶ על קברו של ר' שמעון ב"ר יוחאי, יש התייחסות נרחבת יותר בספרות ההלכה²⁷ מאשר לשאר העליות על קברי צדיקים. לשאלות הלכתיות הקשורות בהילולה זו יש התייחסות נרחבת כגון, האם קיים איסור "בל תשחית" בשריפת בגדים וכדומה על קברו של ר' שמעון ב"ר יוחאי; האם מותר לגעת בציון קברו וכדומה. אמנם כמעט ואין דיון בעצם השאלה האם עלייה לקברו של צדיק מוסכמת היא על דעת כל הפוסקים. דומה שאחר קום המדינה, ועם הגעתם לארץ של יהודים מפזורות שונות, חלה התעוררות נוספת בעניין זה. הכוונה היא בעיקר ליהודים מצפון אפריקה, וליתר דיוק יהדות מרוקו. זו עלתה לארץ עם הקמת המדינה, וגל שני הגיע

20 שם, עמ' 253. ראה גם קובץ אריאל, 117–118 (כסלו תשנ"ז) המוקדש לנושא: דת ופולחן וקברי קדושים מוסלמים בארץ ישראל. וראה שם עמ' 46–48.

21 ראה: P. Giller, "Recovering the Sanctity of the Galilee: The Veneration of Sacred Relics in Classical Kabbalah", *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 4 (1994), pp. 147–169. ב' הוס, "פולחן קברי הצדיקים בקבלת צפת", *מחניים*, סדרה חדשה, 14 (תשס"ג), עמ' 123–134.

22 מ' קורדיברו, *ספר גירושין*, ירושלים תשכ"ב, עמ' 8, 20.

23 מ' בניהו, *ספר תולדות האר"י*, ירושלים תשכ"ז, עמ' 157.

24 ראה לדוגמה: *שער הגלגולים*, ירושלים תער"ב, הקדמה לו, דף עג ע"א ואילך. ר' חיים ויטאל כותב שם עוד כי בהיות האר"י על הקברים היה לומד סודות מאותו צדיק הקבור שם.

25 ראה בניהו (לעיל, הערה 23), עמ' 181–183.

26 על התפתחותה של הילולה זו ראה מ' בניהו, 'העליה למירון', א' שילר (עורך), *ספר זאב וילנאי*, ב' ירושלים תשל"ז, עמ' 326–330; ב' הוס, "מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העליה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר", *קבלה*, 7 (תשס"ד), עמ' 237–256.

27 רוב החומר ההלכתי הובא על ידי ח"ח מדיני, *שדי חמד*, מערכת ארץ ישראל, אות ו. סיכם את דבריו והוסיף עליו: צ' כהן, *בין פסח לשבועות*, בני ברק תשמ"ה, עמ' שיח–שלו.

לאחר יסוד מרוקו העצמאית בשנת תשט"ז (1956). הערצת קדושים ועלייה לקברי צדיקים בתוככי מרוקו הייתה מקובלת על היהודים שם מאז ומתמיד,²⁸ והיא התעצמה מאוד בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים באופן ניכר. המעניין הוא שדווקא עם העלייה לארץ חלה נסיגה במנהג זה, והוא הפך להיות צנוע, ונהג בעיקר במסגרת ביתית או קהילתית מצומצמת. התרבות שהייתה שולטת באותה העת במדינת ישראל השפיעה רבות על העולים, וגרמה לצמצום המנהג. אולם מאוחר יותר התהפכה המגמה. ברור שגם מלחמת ששת ימים תרמה את חלקה בעניין זה. לאמור, לאחר מלחמת ששת הימים, שבה שוחררו קברי האבות ומקומות קדושים נוספים, התעצמה מגמת העלייה מאוד. כיום אנו עדים להתעצמות אדירה של עלייה לקברי צדיקים, בעיקר על ידי יהדות מרוקו ויוצאי עדות המזרח, שסוחפת עמה גם בני עדות אחרות. גם לוועד להצלת קברי הקדמונים בארץ-ישראל יש חלק לא מבוטל בהאדרת התופעה.

ליהדות מרוקו שמורים מספר חידושים בתחום זה. יש וקברי צדיקים הקבורים במרוקו הועברו ארצה, וקברם החדש הוא מעתה ואילך מקום העלייה. בכך אין חידוש, שכן תופעה זו מצויה גם בעדות אחרות. אבל מעניינת יותר צורה חדשה של העברה ארצה, היא הצורה ה"רוחנית", שכמותה מצאנו רק אצל יהודי מרוקו. לאמור, הצדיק נגלה בחלום ליהודי מסויים, וגילה לו כי מעתה העלייה לקברו לא תהיה לקברו שבמרוקו, אלא למקום מסויים בארץ. מקום זה הוא חדר בביתו של חולם החלום, או משהו בדומה לכך, ומאז מקום זה הופך להיות מוקד לעלייה. כך גם נתגלה בחלום ליהודי מרוקאי פתחו של גן עדן, וליהודי אחר נתגלה מקום קברו של ישעיה הנביא.²⁹ אנו עדים גם ל"יצירה" של קברים שלא נודעו עד הנה.³⁰ לתופעה זו יש השפעה על שכבות אוכלוסייה שאינן שומרות מצוות, הן בעלייה לקברים, והן ביצירת מקומות קדושים וקברים של עלייה לרגל.³¹ לתופעות אלה יש כמובן ביטוי ספרותי. ספרות העלייה לרגל והערצת המקומות הקדושים בנצרות היא נרחבת מאוד.³² בתחום התרבות היהודית יש

28 י' בן עמי (הערצת קדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים תשמ"ד) מונה כ-650 קדושים שהיו נערצים על יהדות מרוקו. ברובם הגדול אלו הם קדושים "מקומיים", היינו של קהילה מסויימת, או אזור מסויים.

29 על כל האמור ראה: י' בילו, "חידוש פולחני קדושים בישראל: תרומת יוצאי מרוקו", ר' גונן (עורך), אל קברי צדיקים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 27-45; הנ"ל, "פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט-כ (תשנ"ז-תשנ"ח), עמ' 75-84.

30 דוגמה לדבר הוא קברה של רחל אשת ר' עקיבא, שנוצר בשנת 1995 על ידי הרב רפאל הכהן, מיוצאי מרוקו, חבר המועצה הדתית של טבריה. ראה ר' גונן, "כיצד נוצר קבר יהודי קדוש: מקרה קבר רחל אשת רבי עקיבא", אל קברי צדיקים (לעיל, הערה 29), עמ' 75-85.

31 ראה בילו (לעיל, הערה 29), עמ' 65-75, ובסיכום.

32 ראה למשל לימור (לעיל, הערה 2), בספרות שם.

מקום להזכיר את ספרות "רשימות קברים"³³ ואף בזו אין אנו יכולים להרחיב כאן. לאחרונה נדפסים ספרים שהקורא ימצא בהם תמונות מרהיבות של הקברים, ואליהן מצורפות מפות המציגות את דרכי הגישה למקום. בחלק מהספרים הללו אין קברי צדיקים שנפטרו במאה העשרים.³⁴ אכן, הצד ההלכתי של הנושא כמעט ולא בא לידי ביטוי בספרות זו. עם תום מלחמת ששת הימים שבה שוחררו קברי האבות בחברון ומקומות נוספים, חלה התעוררות מסוימת מבחינה ספרותית. באותה העת נכתבו כמה מאמרים, בעיקר בעיתונות היומית, בדבר מקומות קדושים ביהדות. יש ששללו את העלייה למקומות קדושים בטענה שהדבר נוגד את רוח היהדות, ויש שהגנו על מנהג זה.³⁵ אבל כאמור מספר הדיונים הוא מועט.³⁶ דומה שעדיין לא נכתב ספר מקיף על כל ההיבטים ההלכתיים הקשורים לנושא זה.³⁷

33 ראה למשל ז' וילנאי, **מצבות קודש בא"י**, ירושלים תשכ"ג (בעמ' תע-תצג מצויה ביבליוגרפיה מקיפה של ספרי מסעות ומחקר. במבוא, עמ' יא-ס, סקירה כללית על ענייני קברים, ובהם גם פרטים על השתטחות); א' בן-יעקב, **קברים קדושים בבבל**, ירושלים תשל"ד (שם, עמ' יא-לד, סקירה על מנהג ההשתטחות על הקברים); החלק השני בחיבורו של ריינר (לעיל, הערה 15). עניינו: פולחן המקומות הקדושים בארץ ישראל בימי הביניים, והוא דן שם בהשתטחות על קברים מכמה וכמה בחינות; ז' ספראי, "קברי צדיקים ומקומות קדושים במסורת היהודית", א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 303 ואילך.

34 ראה למשל: **קדמונינו**, חלק ראשון: שיח מחמדי ארץ; חלק שני: מורה דרך למקומות הקדושים בגליל בתוספת מפות ותמונות, יוצא לאור על ידי הוועד להצלת קברי הקדמונים בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז (בראש הספר נמצאת הסכמת בית דין צדק לכל מקהלות האשכנזים שעל יד העדה החרדית); מ' מיכלסון, י' סלומון ומ' מילנר, **מקומות קדושים וקברי צדיקים בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"ו; י"מ שטרן, **המקומות הקדושים**, סקירה על המקומות הקדושים בארץ-ישראל, עם מקורי הציונים על פי דברי האריז"ל זיע"א ונוסעים מהעבר, עם מפות ואיורים בכדי להגיע למקומות הקדושים, ירושלים תשס"ד. בראשון ובשלישי לא נמצא את קבריהם של צדיקים שנפטרו במאה העשרים.

35 המאמרים ששללו את העלייה לקברים בטענות שונות, עוררו את א"מ הלוי הורביץ לכתוב תשובה ארוכה ומפורטת, שבה השיב על טענות אלו, ופרסמה **בנעם**, יב (תשכ"ט), ואחר כך בספר: **תולדות השתטחות על מקומות הקדושים וקברי צדיקים**, ירושלים תשל"ז.

36 גם דיונים הלכתיים, המוקדשים רק לסקירת התופעה ולמקורותיה, קשה למצוא. ראה: ש' גורן, "ההשתטחות על קברי אבות לאור ההלכה", **תורת השבת והמועד**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 480-499. וראה מאמריו של ליכטנשטיין (לעיל, הערה כוכבית).

37 אך ראה: ר' מרגליות, הלולא דצדיקיא ("כולל רשימת ימות ושנות הסתלקות גאוני וצדיקי עולם... עם לקוטי דינים ומנהגים למשתטח על קברי צדיקים"), תל אביב תשכ"א; ח"ד הלוי, **מקור חיים השלם**, ירושלים תשל"ו (עמ' 447-456: השתטחות על קברי צדיקים). בספרים המוקדשים להלכות אבילות, במיוחד אלו שנדפסו לאחרונה, יש ואתה מוצא התייחסות גם להשתטחות על קברים. לדוגמה: ח"ב גולדברג, **פני ברוך**, אבילות בהלכה, ירושלים תשמ"ו (סימן לו, עמ' שצב-תח: השתטחות על הקברים); ג' צינר, **נטעי גבריאל הלכות אבילות**, ירושלים תשס"א (פרק צ: אוהל - הליכה לקברי צדיקים). [בינתיים נתפרסם ספרו של ליכטנשטיין, ראה הערת כוכב בראש המאמר, שיש בו למלא את החסרון.]

להלן אקדיש את הדיון לסוגיה אחת, שלא נידונה בספרות הקיימת בצורה שיטתית, והיא: עצם ההליכה לקברים ולקברי צדיקים האם היא ראויה ומקובלת, אם לאו. בספרות הענפה שנכתבה על הנושא, מוסכם³⁸ על הכותבים שהליכה לקברים ולקברי צדיקים מקובלת על דעת הכול, וזו כנראה הדעה הרווחת בציבור כיום. מטרת מאמר זה לבדוק אם אכן כך הם פני הדברים. נבדוק אם היו מתנגדים למנהג זה, ומה היו טעמיהם.³⁹ לא יידונו כאן הבעיות ההלכתיות שצצו כתוצאה ממנהג העלייה לקברים, שרק חלק קטן מהן הוזכר לעיל ברמיזה בלבד, אלא אם כן הוזכרו על ידי חכמי ההלכה כסיבה לאיסור עלייה על קברים.⁴⁰ במקרא אין התייחסות למנהג זה. נבדוק אפוא בראשונה את שורשיו של מנהג זה בתקופת המשנה והתלמוד, על פי האמור בספרות חז"ל.

א. הליכה לקברים בתקופת חז"ל

בתקופת חז"ל אנו מוצאים יציאה לבית הקברות והשתטחות על קברים. עיון במקורות, כפי שנראה לקמן, מלמד כי במקורות תנאיים, לאמור, במשנה, בתוספתא, ובמדרשי ההלכה, לא מוזכר כי הליכה לקבר באה כדי ליצור קשר כלשהו עם הנפטר. אבל בשתי ברייתות המובאות בתלמוד הבבלי,⁴¹ אנו רואים כי הליכה לקבר נועדה ליצור קשר עם נפטר. והנה ברייתות אלו נמצאות גם

38 כך הדבר כמעט בכל הספרים והמאמרים שהוזכרו לעיל.

39 אין אנו עוסקים כאן במהימנות של זיהוי הקברים. תחילתם במסורת בעל פה, שהועלתה מאוחר יותר על הכתב, ומוכן שיש טוענים שיתכנו שיבושים או זיהויים מאוחרים שאינם מדויקים. עמד על כך ריינר (לעיל, הערה 15), עמ' 262–271 וציין בין השאר (עמ' 264) לדברי משולם מוולטרה במאה החמש-עשרה (א' יערי, **מסע משולם מוולטרה בארץ ישראל בשנת רמ"א** [1481], ירושלים תש"ט, עמ' 75): "בכל סביבות ירושלים יש כמה מערות אשר שם קבורת חסידים וצדיקים אין מספר, אבל אין אנו יודעים אלא אלו הרשומים, אשר הם קבלה מפה אל פה מזמנים קדמונים אשר אי אפשר לחוש". יש לציין שבעיה זו עלתה לדיון מחדש לאחר מלחמת ששת הימים, עם שחרור מקומות קדושים, והרב הורביץ שצויין לעיל (הערה 35) התייחס בספרו גם לטענה זו. גם בספר **קדמונינו** (לעיל, הערה 34) היו ערים לכך, ולכן כתבו במבוא כי זיהוי הקברים הוא "קבלה איש מפי איש", ואף הפנו לשני ספרים שנכתבו לפני כמאה שנה שבהם מסופר על רבנים שאמרו שיש להאמין למסורת העוברת איש מפי איש, והכופר בכך הוא אפיקורוס.

40 כגון, האם מותר להתפלל ליד קבר, אולם לא מצאתי חכמים שאסרו עלייה על קברים משום בעיה זו. לשאלת השתטחות כוהנים על קברי צדיקים, ראה לקמן הערה 91.

41 הברייתות המובאות בתלמוד הבבלי נתונות להשפעת המסורת הבבלית, ולפיכך יש והשינויים בין המקורות אינם טעויות, אלא מלמדים על שינויי גישה. השינויים יכולים להיות קצרים ביותר, ראה לדוגמה במאמרי: "מי עמד על הדוכן ומי עלה עליו", **סידרא**, יד (תשנ"ח), עמ' 150 והערה 51; ד' רוקח, "בן סטרא בן פנטירא הוא", **תרכיץ**, לט (תש"ל), עמ' 9–18; ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ש"י פרידמן (עורך), **ספר הזכרון לרבי שאול**

בתוספתא, אלא שבתוספתא לא נמצא כלל שהליכה זו נועדה ליצור קשר עם הנפטר. לאמור, יש כאן עיבוד בבלי של הברייתא. גם בראשית תקופת האמוראים עדיין אין אנו מוצאים בתלמוד ירושלמי שהליכה לקברים נועדה ליצור קשר עם הנפטר. יתר על כן, במקום שהבבלי אומר במפורש כי יוצאים לקברות כדי ליצור קשר עם הנפטר, אין אנו מוצאים זאת בירושלמי, אלא הוא נותן סיבה אחרת לכך. אבל בכל זאת חדרה לירושלמי דעתו של שמואל, האמורא הבבלי, כי אדם הפוגע בחבירו, וחבר זה נפטר, יש על הפוגע ללכת לקברו של הנפגע ולבקש את סליחתו. אם כן מצאנו כאן קשר עם הנפטר, אבל כאמור המדובר בדעה של אמורא בבלי שחדרה לירושלמי.

יש לציין כי גם בבבלי עצמו ניתן להבחין בהתפתחות מסויימת בקשר עם הנפטר. בברייתות המובאות בו מטרת קשר זה היא לבקשת פיוס מאת הנפטר, למעשה קשר זה הוא פסיבי. אבל בתקופת האמוראים קיימת התפתחות, וכתוצאה מהביקור בקבר יש ציפייה שהנפטר יפעל בצורה אקטיבית כלשהי.⁴² נציג אפוא את המקורות לפי האמור עד עכשיו, כדי לתת למעיין לראות את פני הדברים. במקרה זה או אחר נאלצנו לשנות קמעה את הסדר.

ליברמן, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 119–163, ועוד. מובן שאי אפשר לומר זאת בצורה גורפת, וכל מקום צריך דיון לגופו.

42 אציין כאן לדברי ר' יעקב סקילי, מתלמידי הרשב"א, שפעל סביב לשנת ק (1340): **תורת המנחה**, מהד' ב' חפץ, צפת תשנ"א, דרשה סה, עמ' 577: "ושמא תאמר... מה ראו הצדיקים והחסידים לסכן עצמם לעלות לירושלים, ויש לומר שעולים שם לבקרה כדרך שאדם עולה לבית הקברות לבקר מתו ולהשתטח על קברו, ויש בזה נחת רוח לחי ולמת... ומה היא הנחת רוח שיש לנפש כשמבקרים קברו, מפני שהנפש מצויה סביב לקבר, וכן אמרו בירושלמי נפשא טס על גופא... וכיון שהנפש רואה קרובותיה שמבקרין אותה יש לה נחת רוח". והנה מה שכתב בשם הירושלמי הוא במסכת מועד קטן ג ה, אלא שהנוסח שלפנינו שונה מהנוסח שלו, שהרי לפנינו נאמר: "כל תלתא יומין נפשא" וכו'. לאמור, הנפש נמצאת ליד המת רק בשלושה ימים הראשונים שלאחר מיתתו, אבל אין היא נמצאת שם באופן תמידי. היינו, לפי הנוסח שלנו אין ראיה מהירושלמי. מכל מקום לשיטתו יש טעם נוסף לעלייה לקבר, והוא כדי לעשות נחת רוח לנפש הנפטר, ואפשר שיש לכך מקור בירושלמי. אכן טעם זה קשור עם מנהג עלייה לקבר בסוף השבעה או השלושים וכדומה, והוא חורג מתחום מאמרו, הואיל ומנהג זה לא נזכר בתלמוד (וראה רש"י ביבמות קכב רע"א, ד"ה: תלתא בשם תשובות הגאונים, ובשיטה מקובצת, כתובות ק ע"ב, ד"ה: יתמי, בשם רש"י מהד' קמא, ולקמן הערה 104). ברם, הואיל ומדברי ר' יעקב עולה שהוא סבור כי לאור הירושלמי ביקור בקבר בכל עת שהיא הוא יפה לנפטר, כתבתי את טעמו. כדבריו ומבלי להזכיר את הירושלמי, סבור גם בעל **ספר חסידים**, סי' תן, מהד' ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, עמ' שי, וראה שם בהגהותיו. ואין להאריך בכך.

א. קשר עם הנפטר – פיוס הנפטר

1. מכות ה' ע"ב (ובמקבילה חגיגה טז ע"ב):

תניא אמר רבי יהודה בן טבאי אראה בנחמה אם לא הרגתי עד זומם להוציא מלבן של צדוקים... אמר לו שמעון בן שטח אראה בנחמה אם לא שפכת דם נקי... מיד קבל עליו ר' יהודה בן טבאי שאינו מורה הוראה אלא לפני שמעון בן שטח, וכל ימיו של ר' יהודה בן טבאי היה משתטח על קברו של אותו העד והיה קולו נשמע וכסבורין העם לומר קולו של הרוג, אמר קולי הוא. תדעו למחר הוא מת אין קולו נשמע.

היינו, כאן מדובר על קשר כלשהוא עם הנפטר לצורך פיוסו של הנפטר. במקבילה בתוספתא סנהדרין סוף פרק ו' נמצא סיפור זה בשינויים קלים, אבל הקטע: "וכל ימיו... היה משתטח... אין קולו נשמע", לא נמצא שם. לאמור, התוספתא אינה מכירה ביצירת קשר כל שהוא עם הנפטר.

2. חגיגה כב ע"ב:

תניא א"ר יהושע: בושני מדבריהם בית שמאי, אפשר אשה לשה... נטפל לו תלמיד אחד מתלמידי ב"ש. אמר לו: אומר לך טעמן של ב"ש אמר לו אמור, אמר לו... וזהו טעמן של ב"ש, מיד הלך ר' יהושע ונשתטח על קברי ב"ש. אמר: נעניתי לכם עצמות ב"ש, ומה סתומות שלכם כן, מפורשות על אחת כמה וכמה. אמרו: כל ימיו הושחרו שיניו מפני תעניותיו.

גם כאן מדובר בפיוסו של הנפטר. למקור זה קיימת מקבילה בתוספתא אהלות סוף פרק ה', בשינויים מסויימים. אבל לענייננו יש לדעת כי לאחר שסיים התלמיד להסביר את טעם בית שמאי, כתוב לפנינו: "מיד הלך ר' יהושע" וכו', ואילו בתוספתא נאמר: "חזר ר' יהושע להיות שונה כדברי התלמיד, אמר ר' יהושע נמתי לכם עצמות בית שמאי".

לאמור, גם כאן לא נמצא בתוספתא שר' יהושע השתטח על קברי בית שמאי.⁴³ לשון אחר, גם כאן התוספתא אינה מכירה ביצירת קשר עם הנפטר.

43 ביומא כב ע"ב נמצא: "בן שנה שאול במלכו א"ר הונא כבן שנה שלא טעם טעם חטא, מתקיף לה רב נחמן בר יצחק ואימא כבן שנה שמלוכלך בטיט ובצואה, אחויאו ליה לרב נחמן סיוטא בחלמיה. אמר: נעניתי לכם עצמות שאול בן קיש. הדר חזא סיוטא בחלמיה. אמר: נעניתי לכם עצמות שאול בן קיש מלך ישראל". מסתבר שדברי רב נחמן לא נאמרו על קברו של שאול. למדנו מכאן כי לפי הנוסח בתוספתא אהלות, ניתן לומר כי דברי ר' יהושע לא נאמרו על קברי בית שמאי. י' תמר, **עלי תמר על הירושלמי**, יומא פ"ח ה"ז, אלון שבות תשנ"ב, דף תד-תה, מביא שקיימת מחלוקת בראשונים אם גם המדבר כנגד אדם שכבר נפטר צריך לבקש מחילה על קברו, או די לו בבקשת מחילה בלי קשר לקברו. הוא סבור שמחלוקת זו משתקפת בחילופי הנוסח שראינו. היינו, לפי הנוסח בבבלי גם במקרה זה יש לבקש מחילה

3. גיטין נו ע"ב:

אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יהושע בן קרחה: סח לי זקן אחד מאנשי ירושלים, בבקעה זו הרג נבזראדן רב טבחים מאתים ואחת עשרה רבוא, ובירושלים הרג תשעים וארבע רבוא על אבן אחת, עד שהלך דמן ונגע בדמו של זכריה... אשכחיה לדמיה דזכריה דהוה קא מרתח וסליק, אמר: מאי האי? אמרו ליה: דם זבחים דאשתפוך. אייתי דמי ולא אידמו, אמר להו: אי אמריתו לי – מוטב, ואי לאו – מסריקנא לבשרייכו במסרק דפרזלי. אמרי ליה: מאי נימא לך, נבייא הוה בן דהוה קא מוכח לן במילי דשמיא, קמינן עילוייה וקטלינן ליה, והא כמה שנין דלא קא ניח דמיה. אמר להו: אנא מפייסנא ליה. אייתי סנהדרי גדולה וסנהדרי קטנה קטל עילוייה ולא נח, בחורים ובתולות קטל עילוייה ולא נח, אייתי תינוקות של בית רבן קטל עילוייה ולא נח, א"ל: זכריה, זכריה, טובים שבהן איבדתים, ניחא לך דאבדינהו לכולהו? כדאמר ליה הכי, נח.⁴⁴

בסיפור זה אנו רואים כי נבזראדן מפייס את הנפטר במקומו, שהרי זכריה היה קבור שם. אם כן, גם כאן אנו עדים כי בתלמוד הבבלי סבורים שכדי ליצור קשר עם הנפטר יש להיות במקום קבורתו. גם לסיפור זה יש מקבילות, עם שינויים מסויימים. אבל החשוב לנו הוא הסיום הנמצא בכלל: ⁴⁵

נטל שמנים אלף פרחי כהונה והרגן עליו עד שהיגיע הדם לקברו של זכריה... ועדיין הדם תוסס. בההיא שעתא נזף ביה, אמ' ליה מה את סב, מה את

על קברו של הנפטר, ואילו לפי נוסח התוספתא אין צורך בכך. אבל תשובה זו לא תעלה להבדל שיש בין הבבלי והתוספתא בקטע מספר 1 שהבאנו.

44 תרגום: מצאו (נבזראדן) לדמו של זכריה שהוא רותח ועולה (מבעבע), אמר מה זה, אמרו לו דם זבחים שנשפך. הביא דמים ולא דמו (לא היו דומים לדם שרתח). אמר להם אם אתם אומרים לי מוטב, ואם לאו הריני סורק את בשרכם במסרקות של ברזל. אמרו לו מה נאמר לך, נביא היה בינינו שהיה מוכיח לנו בדברי שמים (מצוות), עמדנו עליו והרגנוהו, וזה כמה שנים שלא נח דמו. אמר להם אני מפייס לו. הביא סנהדרי גדולה וסנהדרי קטנה הרג עליו ולא נח, בחורים ובתולות הרג עליו ולא נח, הביא תינוקות של בית רבן הרג עליו ולא נח. אמר לו: זכריה זכריה טובים שבהם איבדתים, נוח לך שאבד את כולם, כאשר אמר לו כך, נח.

45 פסיקתא דרב כהנא, פסקא טו, איכה, מהד' ד' מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 259. בעמ' 258 ציין מנדלבוים למקבילות של הסיפור. בכל המקבילות המדרשיים וכן בירושלמי תענית, הנוסח כלפנינו, פרט לפתיחתא איכה רבה, פתיחתא כג, ששם הנוסח בבבלי. שלמה בובר בהערותיו לאיכה (מדרש איכה רבה, מהד' ש' בובר, וילנא תרנ"ט, עמ' 21, הערה לה), כתב על יסוד השינויים שיש בין הנוסח בפתיחתא לשאר המקבילות, כי פתיחתא זו היא על פי הבבלי, ע"ש.

בעי נובד כל אומתך עליך.⁴⁶ באותה שעה נתמלא הקב"ה רחמים וא' [מר], מה אם זה שהוא בשר ודם אכזרי, היום עודנו ומחר אינינו, נתמלא רחמים על בניי, ואני שכת' כי אל רחום י"י אלהיך לא ירפך ולא ישחיתך (דברים ד, לא), על אחת כמה וכמה, באותה שעה רמז הקב"ה לאותו דם ונבלע במקומו.

לאמור, נבזרדאן פונה אל הנפטר,⁴⁷ אבל הפנייה אינה נענית על ידי הנפטר, אלא על ידי הקב"ה. לאמור, המספר מדגיש כי אין לנו לפנות אל הנפטר, משום שאין אנו יוצרים עמו קשר. אנו יוצרים קשר ופונים רק אל ה'.

4. יומא פז ע"א:

אמר⁴⁸ ר' יוסי בר חנינא כל המבקש מוטו [היינו, מחילה] מחבירו אל יבקש ממנו יותר משלש פעמים... ואם מת, מביא עשרה בני אדם ומעמידן על קברו ואומר חטאתי לה' א-להי ישראל ולפלוני שחבלתי בו.

וכעין דברים אלו נמצא גם בירושלמי, יומא פ"ח, מה ע"ג:

שמואל⁴⁹ אמר ההן דחטא על חבריה צריך מימר ליה סרחית עלך. ואין קבליה הא טבאות ואין לא מייתי בני נש ומפייס ליה קומיהון... מית צריך מפייסתייה על קיברתייה ומימר סרחית עלך.⁵⁰

כאן אנו רואים כי גם הירושלמי מכיר בקשר עם הנפטר לצורך פיוס. ברם יש לשים לב כי המאמר בירושלמי מתייחס לדור ראשון של האמוראים, וכי האמורא המוזכר כאן הוא אמורא בבלי. ואכן בתקופה זו נראה שהדברים עדיין אינם מקובלים בירושלמי, כפי שאנו רואים מהמקור הבא:

46 תרגום: באותה שעה נזף בו (נבזרדאן בזכריה) אמר לו מה אתה סבור, מה אתה מבקש [ש]נאבד כל אומתך עליך.

47 אולי משום שהוא מייצג את המסורת הבבלית, ואולי משום שהוא אינו יהודי, לכן נאמר בסיפור שהוא פונה אל הנפטר.

48 כן הגיה במסורת הש"ס, וכ"ה בכתבי היד ובדפוסים ישנים, עיין דקדוקי סופרים. ר' יוסי בר חנינא הוא דור שני לאמוראי ארץ-ישראל.

49 שמואל הוא דור ראשון לאמוראי בבל.

50 תרגום: שמואל אמר מי שחטא לחבירו צריך לומר לו חטאתי לך, ואם קבל מוטב, ואם לאו מביא בני אדם ומפייסו בפניהם... מת חברו, צריך לפייסו על קברו ולומר חטאתי לך. קטע זה ושאר הקטעים הארמיים שבמאמר תורגמו לנוחיות המעיין, ולפיכך לא הקפדנו על תרגום מילולי ומדויק מילה במילה.

5. ירושלמי תענית ריש ב:

א"ר לוי⁵¹ ולמה יוצאין בין הקברות [בזמן תענית גשמים], לומר חשבינו כאילו מתים לפניך.

עמדת הירושלמי היא שהיציאה לבית הקברות נועדה להמחיש את מצב המתענים ואת נכונותם לקבל עונש מיתה, וכפי שנאמר בהמשך הירושלמי:

א"ר תנחומה⁵² וכולהן בה, אם מיתה אנו חייבים הרי מתים, אם גלות הרי גולים, אם רעבון הרי רעבים.⁵³

אבל בתלמוד הבבלי, כאשר דנים באותו עניין של יציאה לקברים בעת תענית, אנו מוצאים דעה נוספת, וכך נאמר שם (תענית טז ע"א):

ולמה יוצאין לבית הקברות [בזמן תענית גשמים], פליגי בה ר' לוי בר חמא ור' חנינא,⁵⁴ חד אמר הרי אנו חשובין לפניך כמתים, וחד אמר כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים. מאי בינייהו, איכא בינייהו קברי עכו"ם.

הרי לנו באופן ברור שיש הבדלי גישות בין התלמוד הירושלמי לבין התלמוד הבבלי. לאמור, התלמוד הירושלמי אינו מכיר שהיציאה לבית הקברות בזמן תענית היא כדי ליצור קשר עם הנפטרים ולבקשם כי יפעלו לטובת היוצא לבית הקברות. תן דעתך שהאמוראים הנזכרים בתלמוד הבבלי הם אמוראי ארץ-ישראל, ובכל זאת אין הירושלמי מזכיר את דעתו של השני.⁵⁵ לעומת זאת, בבבלי היציאה לקברים היא לצורך בקשה מאת הנפטר. ברם יש לשים לב, כי לפי הבבלי הקשר עם הנפטר הוא קשר אקטיבי מצדו של הנפטר. אנו מבקשים ממנו כי יפעל עבורנו. ייתכן אפוא שהירושלמי בשלב זה אינו מכיר בפעילות אקטיבית של הנפטר, אבל הוא כבר מכיר, כפי שאולי יש ללמוד ממקור 4, בקשר פסיבי עם הנפטר.

51 אמורא זה הוא דור שלישי לאמוראי ארץ-ישראל.

52 אמורא זה הוא דור חמישי לאמוראי ארץ-ישראל.

53 מפרש קרבן העדה: "ע"י יציאת בית הקברות נמצאו כל הענשים מיתה גלות רעבון".

54 ברוב הנוסחאות: ר' לוי בר לחמא [זהה עם לוי בר חמא] ור' חמא בר חנינא, עיין דקדוקי סופרים ועיין גם במסכת תענית עם שינויי נוסחאות מהד' צ' מלטר, פילדלפיה תר"ץ. שני אמוראים אלו הם דור שלישי לאמוראי ארץ-ישראל. ר' חנינא הוא דור ראשון לאמוראי ארץ-ישראל.

55 אם נניח כי ר' לוי המוזכר בירושלמי הוא אותו ר' לוי המוזכר בבבלי אלא שבירושלמי נתקצר שמו [כך דעתו של ר' מרגליות, שם עולם, ירושלים תשכ"ב, עמ' סא], הרי העניין בולט עוד יותר. היינו, הירושלמי השמיט ככל הנראה במתכוון את דעתו של האמורא השני.

ב. קשר עם הנפטר כדי שהנפטר יפעל למען הפונה

ואכן מצאנו מקורות בבליים נוספים המאשרים זאת, ואלו הם:

6. סוטה לד ע"ב:

ויעלו בנגב ויבוא עד חברון, ויבואו מיבעי ליה, אמר רבא⁵⁶ מלמד שפירש כלב מעצת מרגלים והלך ונשתטח על קברי אבות. אמר להן אבותי בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים.

7. בבא מציעא פה ע"ב:

אמר רב חביבא⁵⁷ אישתעי לי רב חביבא בר סורמקי, חזי ליה ההוא מדרבנן דהוה שכיח אליהו גביה, דלצפרא הוה שפירן עיניה ולאורתא דמין כדמיקלין בנורא. אמרי ליה מאי האי, ואמר לי דאמרי ליה לאליהו אחוי לי רבנן כי סלקי למתיבתא דרקיעא. אמר לי: בכולהו מצית לאסתכלי בהו, בר מגוהרקא דר' חייא דלא תסתכל ביה... לא מצאי לאוקמא אנפשי אסתכלי בה, אתו תרי בוטיטי דנורא ומחיהו לההוא גברא וסמיניהו לעיניה. למחר אזלי אשתטחי אמערתיה, אמינא מתנייתא דמר מתנינא, ואתסאי.⁵⁸

אכן עיון במקור זה מלמדנו שיש להבחין בינו לבין שני המקורות הקודמים בשני עניינים. האחד, דומה שאפשר לקשר מקור זה עם טעם (א), כלומר, פיוס הנפטר. שהרי רב חביבא נענש על שהסתכל בכסאו של ר' חייא, דבר שלא הורשה לעשותו, והואיל ורב חביבא פייס את ר' חייא חזר אליו מאור עיניו. נמצא שניתן לראות במקור זה עניין של פיוס עם הנפטר, ואין הוא קשור לשני המקורות הקודמים שבהם נזכרת בקשה מאת הנפטר. ואכן, לא נאמר במקור זה כי אותו אדם ביקש משהו מאת ר' חייא. אותו אדם רק פנה אליו באומרו שהוא שונה את

56 אמורא זה הוא דור רביעי לאמוראי בבל.

57 אמורא זה הוא דור שביעי לאמוראי בבל. רב חביבא בר סורמקי היה מבבל ועלה לארץ, אבל זמנו אינו ידוע. ראה: ח' אלבק, **מבוא לתלמודים**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 614, ושם ציין גם לנוסחים אחרים של שמו.

58 תרגום: אמר רב חביבא סיפר לי רב חביבא בר סורמקי, ראיתי איש מרבתינו שהיה מצוי אליהו אצלו, שבבוקר היו עיני אותו איש בסדר ובערב נראו כקלויות בתנור. אמרתי לו מה זה, ואמר לי שאמרתי לו לאליהו הראה לי את רבתינו כאשר אעלה לישיבה של מעלה. אמר לי: בכולם אתה יכול להסתכל פרט לכסאו של ר' חייא שאל תסתכל בו... לא יכולתי להעמיד את נפשי והסתכלתי בו, באו שני שביבי אש והכו את אותו איש וסימו את עיניו (גם משפט זה היה צריך להיות בגוף ראשון, שהרי רב חביבא מספר כפי שסיפר לו אותו איש, אלא שכאן נקט גוף שלישי הואיל והמספר מדבר על נזק שאירע לעצמו, ונהוג במקרים אלו לדבר בלשון נקיה, לאמור בגוף שלישי, ולא בגוף ראשון המדבר על עצמו) למחר הלכתי והשתטחתי על מערתי, אמרתי, משניות של אדוני שונה אני, ונתרפאתי.

המשניות של ר' חייא, אבל לא ביקש ממנו דבר. אולי יש כאן רמז, או בקשה עקיפה, אבל בקשה ממש אין כאן.
כך הוא גם בשני המקורות הבאים:

8. תענית כג ע"ב:

רבי מני⁵⁹ בריה [דר' יונה] הוה קא מצערי ליה דבי נשיאה. אישתטח על קברא דאבוה. אמר ליה אבא אבא הני מצערו לי. יומא חד הוה קא חלפי התם. אינקוט כרעא דסושוותיהו עד דקבילו עליהו דלא קא מצערי ליה.⁶⁰

9. קהלת רבה, מהד' וילנא, י: י:

אם קהה הברזל (קהלת י, י), חד מתלמידוי דרשב"י אינשי אולפניה, אזל ליה בכי לבי עולמין, מדכי הוה בכי סגי איתחמי ליה בחלמיה ואמר ליה כד תהא רמי בי תלתא קלי אנא אתי, אזיל ההוא תלמידא לגבי פתר חילמייא ותני ליה עובדא, א"ל אמור פירקך תלת זימנין והוא אתי לך, ועבד כן וכן הות ליה.⁶¹

גם בשני המקורות הללו לא נזכרת בקשה. במקור הראשון (מקור 8), המשתטח מוסר מידע לנפטר שאנשי בית הנשיא מצערים אותו, אבל אין הוא מבקש מאומה. במקור השני (מקור 9) אין אפילו מסירת מידע מפורשת. התלמיד בא לבית הקברות כשהוא בוכה, ובכך הוא מדווח לרשב"י כי הוא שרוי בצער. נמצא שבשלושת המקורות הללו (7, 8, 9) הפנייה לנפטר באה רק למסירת מידע על מצבו של המשתטח, אבל אין מצורפת עמה בקשה ישירה ומפורשת אל הנפטר.⁶² לשון אחר, המשתטח בא לשוחח עם הנפטר ולשטוח בפניו את מצבו.

59 אמורא זה הוא דור חמישי לאמוראי ארץ-ישראל.

60 תרגום: רבי מני בנו של ר' יונה היו מצערים אותו אנשי בית הנשיא. השתטח על קבר אביו, אמר לו: אבי אבי הם מצערים אותי. יום אחד היו עוברים שם נתפסה רגל סוסייהם [ולא יכלו לזוז משם], עד שקבלו עליהם שלא יצירוהו.

61 תרגום (על פי פירוש "מתנות כהונה"): אחד מתלמידיו של רשב"י שכח תלמודו, הלך לו בוכה לבית הקברות, מתוך שהיה בוכה הרבה נראה לו [רשב"י] בחלום ואמר לו כאשר תזרוק בי שלשה צרורות עפר אני אבוא. הלך אותו תלמיד אצל פותר חלומות וספר לו המעשה, אמר לו אמור כל פרק ופרק שאתה שונה שלוש פעמים ויבוא [יתקיים] לך תלמודך שלא תשכחנו, ועשה כן וכן היה לו [שלא שכח שוב].

62 לפיכך נראה לי שאין להוכיח ממקורות אלו שבתקופת התלמוד היה קיים הנהג ללכת לקברים לצורך בקשה מאת הנפטר. כתבתי זאת להוציא מדברי מ' קלירס, טבור הארץ, טבריה תרס"ו, דף צה ע"ב; הורביץ, תולדות ההשתטחות (לעיל, הערה 35), עמ' כב סוף אות ה, שכתבו כי ממקור 9 יש הוכחה למנהג הליכה לקברים והשתטחות עליהם לצורך בקשה מאת הנפטר, כבר בתקופת התלמוד.

ואין דבר זה צריך להתמיהנו, שהרי הליכה לבית הקברות ושהייה שם, ולא דווקא על קבר מסוים, היא דרך מסוימת ליצור קשר עם הנפטרים. על הכתוב: "לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש, קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף. וחבר חבר ושאל אוב וידעוני ודרש אל המתים" (דברים יח, י-יא), דרשו בתלמוד, סנהדרין סה ע"ה: "ודורש אל המתים זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה". לאמור, זו דרך ליצור קשר עם הנפטר. בדומה לזה אנו קוראים בתלמוד, ברכות יח ע"ב:

דזעירי הוה מפקיד זוזי גבי אושפזיכתיא עד דאתי ואזיל לבי רב שכיבה אזל בתרה לחצר מות [רש"י – בית הקברות] אמר לה זוזא היכא אמרה ליה זיל שקלינהו מתותי בצנורא דדשא בדרך פלן... דאבוא דשמואל הוה קא מפקדי גביה זוזי דיתמי כי נח נפשיה לא הוה שמואל גביה הוה קרי ליה בר אכיל זוזי דיתמי אזל אבתריה לחצר מות... אמר ליה זוזי דיתמי היכא אמר ליה זיל שקלינהו באמת דריחייא ...⁶³

לאמור, הרי לנו שזעירי ושמואל כשנצרכו ליצור קשר עם המתים כדי לברר היכן מונח הכסף, הלכו לבית הקברות כדי לשאול אותם וקבלו תשובה. וכבר ראשונים ואחרונים הסבירו מה טעם לא נחשבו המעשים של זעירי ושמואל כדורש אל המתים. ר' אליעזר ממין⁶⁴ כתב שאיסור דורש אל המתים הוא רק לגופו של מת, והמת מדבר על ידי פעולת כישוף מסוימת, אבל לרוחו של מת מותר לדרוש, הואיל והרוח אינו נקרא מת. האחרונים⁶⁵ הסבירו שהאיסור הוא רק כאשר אדם עושה את כל הפעולות האמורות בתלמוד "מרעיב את עצמו ולן בבית הקברות", אבל אם אינו מרעיב עצמו אין בכך איסור. נמצא שלדבריהם בבית הקברות ניתן ליצור דו שיח עם הנפטר. בשני המקרים הראשונים (7, 8) לא הצליחו המשתטחים לקבל תשובה מאת הנפטר, אבל השיגו

63 תרגום: זעירי היה מפקיד זוזים אצל מארחתו, עד שהלך ובא מבית המדרש נפטר, הלך אחריה לבית הקברות, אמר לה זוזים היכן הם, אמרה לו לך קחם בחזר מפתן הדלת במקום פלוני... אביו של שמואל שהיו מפקידים אצלו זוזים של יתומים נפטר, לא היה נמצא אצלו שמואל בעת הפטירה, והיו קוראים לו לשמואל אחר כך בן אוכל זוזים של יתומים, [הואיל ולא ידע היכן המעות של היתומים שיחזירם להם] הלך אחריו לבית הקברות... אמר לו הזוזים של היתומים היכן הם? אמר לו, לך קחם מבין אבני הריחיים.

64 ספר יראים השלם, מהד' א' שיק, וילנא תרנ"ב-תרס"ב, סוף סימן שלה. וראה שם בהערות. וראה גם י"ח סופר, יחי יוסף, ירושלים תשנ"א, עמ' קו-קי.

65 מהרש"א, חידושי אגדות, נדה יז ע"א; י' ענגל, גליוני הש"ס, ברכות יח ע"ב; ח"א שפירא, שו"ת מנחת אלעזר, ניו יורק תשל"ד, א, סי' סח. לדבריו גם אם הרעיב עצמו אבל לא כדי שתשרה עליו רוח טומאה אלא רוח טהרה למשל, אינו נקרא דורש אל המתים. אבל על פי דברי ר' יוסף קארו, בית יוסף, יו"ד סי' קעט (והביא דבריו י' וייס, מגדים חדשים על מסכת ברכות, ירושלים תשמ"ה, בברכות שם), דורש אל המתים מוגדר כאשר הוא עושה מעשה דוגמת מרעיב עצמו ואז אסור, אבל אם אינו עושה מעשה מותר.

את מבוקשם, אף שלא אמרוהו בצורה מפורשת. במקרה השלישי (9), הצליח המשתטח ליצור קשר עם רשב"י, ולקבל ממנו עצה והדרכה כיצד עליו לנהוג. דומה, שעל יסוד האמור, והוא דו שיח עם הנפטר, יש להסמיך לכאן את המסופר על אשתו של עובדיה. גם מקור זה הובא כהוכחה להשתטחות על קברים בתקופת חז"ל,⁶⁶ ודומה שלאור דברינו ניתן לדחות הוכחה זו.⁶⁷

10. תרגום תוספתא (מלכים ב ד, א):⁶⁸

צוחת אתת עובדיה כהאי גונא ולא הוה משגח ולא ידעה מה למעבד עד דאזלת לבי קבריה וצוחא דחלה דה' דחלא דה' ואשתמע לה קלה מביני מתיא מאן הדין דחלא דה' ... ואמרה לא בעינא אלא האי דכתיב ביה דחלא דה' לחדא וכד אודועה קבריה הוה קא מתפלשא בקבריה וקא צוחה ואמרה מרי מרי היכא רוחצניך לי בשעתא די דמכתא ודמותא כד אמרית לך למאן את שביק לי וית תרין בני... אתיב עובדיה ואמר לה...⁶⁹

במקור זה אנו רואים שאשת עובדיה הולכת ומשתטחת על קבר בעלה. ברם, כפי שאמרנו גם מכאן אין ראיה.⁷⁰ הרי התרגום מספר לנו על פנית האשה לבעלה בבקשה שיקיים את התחייבותו וידאג לה ולבניה. כפי שראינו לעיל הידברות זו נערכת בבית הקברות, הואיל ושם ניתן לדבר עם הנפטר. נראה אפוא שגם את ההשתטחות שלפנינו יש לראות באותו אופן. לאמור, ההתנהגות בבית הקברות דומה להתנהגות בחיים. מדברים עם המתים ואף משתטחים לפניהם. כלומר, כפי שגם בחיים היא הייתה משתטחת לפניו ומבקשת ממנו בקשות שונות, הוא הדין גם בבית הקברות.⁷¹

66 י' אלפיה, שיח יצחק, ירושלים תרפ"ג, עמ' 42–43.

67 וכפי שכתבנו לעיל, הערה 62.

68 הובא ברד"ק שם. וראה: ר' כשר, תוספתות תרגום לנביאים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 149, קטע 94, שם הובא קטע זה ממקורות נוספים. במבואו, עמ' 61–62, דן כשר בזמן ובמקומן של תוספתות אלו, ולכלל מסקנה ברורה לא הגיע. לאמור, אפשר שהן קדומות מאוד מזמן תרגום יונתן עצמו, ואפשר שהן מאוחרות אולי מתקופת הגאונים. גם מקומן אינו ברור, אפשר ארץ-ישראל ואפשר בבל.

69 תרגום: צעקה אשת עובדיה כך ולא היה משגיח בה, ולא ידעה מה לעשות עד שהלכה לבית הקברות וצעקה: ירא ה' ירא ה'. ונשמע לה קול מבין המתים, מי הוא ירא ה'... ואמרה איני מבקשת אלא זה שכתוב בו ירא ה' מאוד, וכאשר הודיעה קברו היתה מתפלשת בקברו וצועקת. ואמרה: אדוני אדוני היכן הבטחתך לי, בשעה שנפטרת אמרתי לך למי אתה עוזב אותי ואת שני בני... השיב עובדיה ואמר לה...

70 לכשתמצי לומר, אולי יש ראיה לאידך גיסא. שהרי מסופר שבבואה לבית הקברות אין היא יודעת את מקום הקבר של בעלה, ואפשר שמכאן ראיה שלא היו נוהגים לפקוד את הקברים כל עיקר.

71 מן הראוי לציין שכשר (לעיל, הערה 68) עמ' 137 הביא תוספתא זו על פי כ"י קולומביה,

11. פסיקתא רבתי, פ' ויהי ביום השמיני, מהד' מ' איש שלום, וינה תר"ם, יא ע"ב:

ואקברה שם (בראשית מח, ז) מהו שם על פי הדיבור. ולמה שגלוי צפוי לפניו שסוף בית המקדש עתיד ליחרב ובניו עתידים לצאת בגולה והם הולכין אצל אבות העולם ומבקשים מהם שיתפללו עליהם ואינם מועילים להם, וכיון שהם הולכים בדרך הם באים ומחבקין קבורת רחל,⁷² והיא עומדת ומבקשת רחמים מן הקדוש ברוך הוא...

ושם מסופר כי אשת עובדיה הלכה בתחילה ונפלה על קברי האבות, אחר כך על קברי הצדיקים ואחר כך על קברי השבטים. כולם משיבים לה שאין הוא קבור שם. אחר כך היא הולכת למקום מסוים, שקשה לדעת מהו, הואיל ולשון התוספת אינו ברור, ונאמר לה שם מעין זאת: "וכי מה יכולים המתים לעשות לחיים?" ההליכה לקברים של האבות, הצדיקים והשבטים, מזכירה, וכפי שכבר ציין זאת גם כשר, את האמור לקמן אות 12 על פי תרגום שני לאסתר, שירמיהו משתטח על קברי האבות, ואחר כך על קברי האמהות ואחר כך על קברי הנביאים. אמנם יש לציין לאמור בסוף הקטע שהמתים אינם יכולים לעזור לחיים. האם עולה מכאן הד התנגדות להשתטחות על קברי צדיקים, וכפי שכבר ציין זאת כשר שם?

72 זהו המקור היחיד בו נאמר שהשתטחו (אם אכן זהו הפירוש של "ומחבקין" וכפי שכתב שם א"ז מרגליות בביאורו: "משתטחים שם ומבקשים רחמים") על קבר רחל. יש לשים לב כי אמנם לא כתוב כאן כי התפללו על קברה ופנו אליה בבקשה, אבל הואיל ומקודם כתוב "והם הולכים אצל האבות ומבקשים מהם", הרי גם כאן מדובר באותו אופן. וכבר הרגיש בזה ח"א שפירא בתשובותיו (לעיל, הערה 65). ואכן בבראשית רבה, פרשה פב, סי' י (מהד' י' תיאודור-ח' אלבק), ירושלים תשכ"ה, עמ' 988, נמצא: "מה ראה יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת, אלא צפה יעקב שהגלויות עוברות משם לפיכך קברה שם שתבקש עליהם רחמים", וכעין זאת הוא במקבילות. היינו, לא נזכר כאן שעם ישראל הולך לקברי האבות, וקבר רחל בכללם. אלא, רחל מיזמתה העצמית, כשרואה את מצבם של בניה, הריהי מבקשת עליהם רחמים. ודברים אלו אינם כדברי הלוי (לעיל, הערה 37), עמ' 449, שכתב על דברי המדרש הללו שאנו יכולים לדמות בנפשנו שהגולים גם נפלו והשתטחו על קבר רחל. וראה פסיקתא זוטרת, בראשית מח, ז: "ואני בבואי מפדן... ושמה תאמר מפני מה לא קברתי במערת המכפלה... על אם הדרך קברתי שיהיו בניה עולים לארץ ישראל, ועומדין על קבורתה [מדרש שכל טוב, בראשית שם, עמ' 307, הנוסח: "ורואין קבורתה"] וזוכרין אותה". עדיין אין כאן השתטחות לצורך בקשה מאת הנפטר. בשכל טוב יש המשך: "וכן מצינו בשעה שהיו ישראל הולכין בגולה לבבל, כיון שעברו על קבורתה של רחל התחילה נשמתה [כן הנוסח אצלו גם בבראשית לה, יט, עמ' 202: "שתהא נשמתה מבקשת עליהם רחמים"] בוכה". גם כאן אין השתטחות על קברה. באגדת בראשית פרק נב, מהד' ש' בובר, קראקא תרס"ג, עמ' 105, לא נזכרת השתטחות: "ולמה מתה בדרך אפרת, אלא אמר הקב"ה בני צריכין לה, בשע' שהן חוטאין וגוזלין, והיא מזכרת אותי כשם שזכרתי אני". במדרש הגדול אינו מזכיר השתטחות על קברה של רחל. יש לציין כי השתטחות על קבר רחל נזכרת בספר הישר על אגדות חז"ל, פרשת וישב, מהד' י' דן, תל אביב תשמ"ו, עמ' 192: "וילכו האנשים [הישמעאלים] שקנו את יוסף בדרך ויעברו בדרך אפרת אשר עם קבורת רחל. ויגיע יוסף עד קבר אמו וימחר וירץ יוסף אל קבר אמו ויפול על הקבר ויבכה. ויצעק יוסף על קבר אמו... וישמע יוסף את קול מדבר אליו מתחת הארץ... בני יוסף בני

12. איכה רבה, פתיחתא כד, מהד' ש' בובר, דף יג ע"א:

אמר להן הקב"ה למלאכי השרת בואו ונלך אני ואתם ונראה בביתי מה עשו אויבים בו, מיד הלך הקב"ה ומלאכי השרת וירמיה לפניו... אמר הקב"ה לירמיה... לך וקרא לאברהם ליצחק וליעקב ומשה מקבריהם שהם יודעים לבכות... מיד הלך ירמיה למערת המכפלה ואמר לאבות העולם עמדו שהגיע זמן שאתם מתבקשין לפני הקב"ה. אמרו לו: למה, אמר להם: איני יודע, מפני שהיה מתירא שלא יאמרו בימך היתה לבנינו זאת... אף הם קרעו בגדיהם והניחו ידיהם על ראשיהם והיו צועקין ובוכין עד שערי בית המקדש...

ההבדל בין מקור זה לקודמו ניכר מיד. ירמיה אינו הולך לקברי האבות ביזמתו, אלא הוא עושה זאת רק מתוקף הציווי של הקב"ה. אין הוא מבקש מהם מאומה, אלא רק מודיעם שעליהם להתייצב לפני הבורא. ואכן אנו יכולים לעמוד על הבדל זה, כאשר נשווה בין דברי המדרש אודות ירמיה לבין המסופר בתרגום שני למגילת אסתר א, ב, המתאר את הליכת ירמיה עם הגולים שהוגלו על ידי נבוכדנצר:

וירמיה נביא אול עמהון עד דמטא לקברי אבהתא וצוח ובכא ועני וכן אמר אבהתא מרחמני אברהם יצחק ויעקב קומו מגו קבריכון וחזו ית בניכון עמא דבית ישראל דאזלין בשביא ומהלכין בגלותא... קם מקברי אבהתא ואול ונפל על קברי אמהתא... קם מקברי אמהתא ואול ונפל על קברי נביא...⁷³

כאן ירמיה פועל ביזמתו ונופל על קברי האבות ומבקש מהם שיתבוננו על עם ישראל ההולך בשבי.

עם זאת יש לציין שמצאנו בדברי חז"ל התייחסות לקבורתם המיוחדת של כמה אישים, שיש לה גם שייכות לנידון דידן. נדון אפוא בדבריהם.

13. פרקי דרבי אליעזר, מהד' ד' לוריא, ורשה תרי"ב, סוף פרק כ:

ישב אדם ודרש בלבו ואמר... ולאחר מותי יקחו אותי ואת עצמותי ויעשו

שמעתי את קול בכייתך..."; בזהר (בראשית, דף קעה סע"א) נאמר שישראל יעמדו על קברה ויבכו בחזרם מהגלות: "וזמינן ישראל כד יתובון מן גלותא לקיימא על ההיא קבורה דרחל ולמבכי תמן כמה דאיהי בכאת על גלותהון דישראל". לא נתברר לי מה פשר בכייה זו, אולי היא בכייה של שמחה. מכל מקום אין מוזכרת בזהר עמידה על הקבר ובקשה מרחל ביציאה לגלות.

73 תרגום: וירמיה הנביא הלך עמהם עד שבא לקברי האבות וצעק ובכה וענה וכן אמר: אבותינו הרחמנים אברהם יצחק ויעקב קומו מתוך קבריכם וראו את בניכם עם בית ישראל שהולכים בשבי והולכים בגלות... קם מקברי האבות והלך ונפל על קברי האמהות... קם מקברי האמהות והלך ונפל על קברי הנביאים...

להם דמות עבודה זרה, אלא אעמיק את ארוני למטה מן המערה ולפנים מן המערה.

אדם הראשון חשש כי לאחר מותו יעשו ממנו עבודה זרה,⁷⁴ ולכן העמיק את מקום קבורתו כדי שלא תהיה גישה לגופו ולעצמותיו. בדומה לכך מצאנו גם אצל יעקב אבינו במקור הבא.

14. בראשית רבה, מהד' וילנא, צו, ה:

אל נא תקברני במצרים (בראשית מז, כט)... מפני מה בקש יעקב אבינו שלא יקבר במצרים, שלא יעשו אותו עבודת כוכבים... ד"א יעקב אמר שלא יפדו בי המצרים...

נוסח זה ניתן לפרשו בכמה פנים. מכל מקום ח' אלבק,⁷⁵ סבור שלפנינו טעם אחד. כלומר יעקב חשש שהמצרים יטעו ויעשוהו עבודה זרה, לפי שנמשל לשה, ובשה פודים את פטר חמור, וישראל הוא פדיונם ויעבדו לו. והוא מחזק את פירושו על פי נוסח כ"י וטיקן (שם, עמ' 1239):

אל נא תקברני במצרים, שלא יפדו בי... למחר הם באים ומעשנים לפני ארוני אם לשמע להם הרי אני נענש, ואם לא לשמע להן הרי או' הרי כל הפנים שוות.

אף כאן החשש הוא שיעשו את יעקב לעבודה זרה, אמנם בצורה שונה כנראה, מהאופן שבו יעשו את אדם הראשון לעבודה זרה. אבל גם במקור זה עדיין אין לנו בצורה חדר משמעות וברורה אמירה שהתפילות על קבר הנפטר גורמות לו לבקש מאת הבורא. לכל היותר יש לנו כאן אמירה על כוחו של יעקב בלבד. ראוי לציין שמדרש זה מופיע במדרש הגדול בנוסח שונה, ושם מופיעים המרכיבים הללו.⁷⁶ כאן מפורש שאם יעקב לא יצליח בתפילתו נמצא שמו של מקום מתחלל, הואיל ועל הנפטר לפעול אצל הבורא.

האם ניתן ללמוד מהמדרשים הללו על יחסם של חז"ל לתפילות ליד קברים? דומה שהתשובה לכך היא שלילית. יש לשים לב שאין מדובר כאן ביהודים

74 ר' דוד לוריא בפירושו שם מוסיף טעם לדבר: "כי ודאי יהיה כח בגופו ועצמותיו שנגבלו בידיו של הקב"ה לעשות בהן נסים ונפלאות ק"ו מלוחות כנ"ל". כוונתו היא לאמור שם: "אמר אדם מה הלוחות שהן עתידין להכתב באצבעו של הקב"ה ועתידין מימי הירדן לברוח מפניהם".

75 מנחת יהודה, עמ' 1197. הוא מציין שדבריו הם לפי כתבי היד שאינם גורסים: ד"א.

76 מדרש הגדול לבראשית, מהד' מ' מרגליות, ירושלים תשל"ה, עמ' תתי: "נתיירא, כשיבואו המכות על המצרים שמא יבואו ויטובבו את קברו להתחנן עליו. אם נתפלל עליהן מציל את אויבי המקום, ואם לאו, נמצא השם מתחלל ויאמרו אין ביעקב ממש".

הבאים להתפלל ליד הקבר, אלא המדובר הוא בגויים, ואפשר שאין להקיש מכאן על התנהגותם של יהודים ליד קברים. לכן נראה שאין ללמוד מכאן על הסתייגות של חז"ל מתפילות ובקשות אצל קברים.

לרשימה זו נצרף עוד מקור נוסף, שאינו נמצא לפנינו לא בירושלמי וגם לא בבבלי, וגם לא בכתבי יד של הבבלי, אלא בספר עין יעקב בלבד.⁷⁷

15. סוטה יד ע"א:

ואמר רבי חמא ב"ר חנינא מפני מה נסתתר קברו של משה מעיני בשר ודם, מפני שגלוי וידוע לפני ה' שעתיד בית המקדש ליחרב ולהגלו' את ישראל מארצם, שמא יבואו לקבורתו של משה באותה שעה, ויעמדו בבכיה, ויתחננו למשה ויאמרו לו: משה רבנו עמוד בתפלה בעדנו. ועומד משה ומבטל את הגזרה...

מדרש זה דומה לשני המדרשים האחרונים שהבאנו, אבל ההבדל ביניהם בולט. אין מדובר כאן בגויים, אלא ביהודים הבאים להתפלל ליד קברו של משה.⁷⁸ העובדה שמאמר זה נמצא רק בעין יעקב אומרת דרשני. ברם, ניתן לדורשה באופנים שונים.

העולה מהמקורות הללו מאשר את מה שאמרנו בפתיחה. לאמור: הליכה לקברים והשתטחות לצורך פיוס הנפטר, טעם (א) לעיל, אינה נזכרת לא במשנה, לא בתוספתא ולא במקורות תנאיים המוזכרים בירושלמי. אכן היא נזכרת במקורות תנאיים הנמצאים בבבלי (מקורות 1, 2). גם בדברי אגדה דומה שקיימת הבחנה זו בין המובא במדרשים, לבין המובא בבבלי (מקור 3). נמצא שלפנינו גישות שונות בדבר הליכה והשתטחות על קברים, שהיו קיימות בין בבל לארץ-ישראל. התלמוד הבבלי מייצג את הגישה הסבורה שאין בהליכה על קברים והשתטחות מעשה פסול, ואולי אף חייבים לנהוג כך במקרים מסוימים, ואילו המקורות האחרים שוללים מעשה זה. מאוחר יותר, בראשית תקופת האמוראים, חודרת

77 הב"ח בהגהותיו העתיק את כל הקטע, וכנראה עשה זאת על פי עין יעקב. רצ"ה חיות בהגהותיו לתלמוד, שם, ציין גם כן לעין יעקב, ותמה מדוע וכיצד נשמט קטע זה מהתלמוד. בדקדוקי סופרים השלם לסוטה, במדור שינויי נוסחאות, העתיקו את הקטע וציינו כי הוא נמצא גם במנורת המאור, לישראל אלנקוה, מהד' ה' ענלאו, ניו יורק תרפ"ט-תרצ"ב, ב, עמ' 304.

78 מעניין להשוות זאת עם האמור בספר פתרון תורה, מהד' א"א אורבך, ירושלים תשל"ח, עמ' 237: "ולא עוד אילא אם תכנס אתה (הכוונה למשה. יש"ש) ותקבר בארץ ישראל אומות העולם משימים קבורתיך השתחויה". המוקף בסוגרים מרובעים זו השלמה של הסופר. כאן לא מדובר על העלמת קברו של משה, אבל מעניין לראות שגם כאן החשש הוא מפני אומות העולם שיהפכו את הקבר למקום קדוש [אורבך מעיר כי המלה "השתחויה" כאן פירושה מסגד], כמו שראינו לעיל, ולא מפני החשש שישראל יקדשו את הקבר.

גישה זו, כמדומה, גם לירושלמי. ראינו כן במקור אחד, אלא שם נאמר כן מפי אמורא בבלי (מקור 4), ואילו על יסוד מקור אחר (מקור 5), עדיין אפשר לומר שהירושלמי אינו מכיר בכך.

מה טעם יש לבקש מחילה דווקא על הקבר לא נאמר לנו. האם ניתן לומר כי זהו מעשה סמלי בלבד? לאמור, כפי שבחיים יש לבקש את סליחת הנפגע, כך יש לעשות גם לאחר פטירתו. או שמא יש בזה משום קנס, או בדומה לכך, שאנו מטילים על הפוגע, שיראה בכך את הרצינות והחשיבות שבבקשת המחילה. לדעת ר' יוסף משאש⁷⁹ סיבת הדבר היא "משום תוספת כניעה ושפלות, בראותו קבר חבירו שחטא כנגדו, ומה שהצריכוהו עשרה הוא משום כבודו יתברך, לפי שאומר חטאתי לא-להי ישראל". ואולי יש כאן משהו הקשור לחיים שאחר המות, לאמור, דעה זו סבורה שניתן ליצור קשר ממשי עם הנפטר רק במקום מנוחתו. אם נמשיך לסכם את העולה מהמקורות, הרי שבבבל חלה התפתחות במטרת ההשתטחות על קברים. מעתה ואילך הנפטר נדרש לפעול עבור המשתטח, אם בתפילה ואם באופנים אחרים. כך עולה מהמקורות שהובאו לעיל. יש לציין כי גם בארץ-ישראל אנו רואים שהדעה שניתן ליצור קשר עם הנפטר דרך קברו ידועה ועושים בה שימוש (מקורות 8, 9, 11).

ברוב המקורות מדובר על נפטר שיש לו קשר ישיר עם המשתטח, כגון שהמשתטח הוא בנו או תלמידו. בחלק מהמקורות מדובר במסירת מידע לנפטר, ולא דווקא בבקשה אליו שיפעל בעניין מסוים. מקורות המזכירים פנייה בבקשה מפורשת אל הנפטר, הם המקורות שבהם ההשתטחות נעשית על קברי האבות (מקורות 6, 11, 12, 15⁸⁰ לעיל). לאמור, לאור המקורות אנו רואים שלא היה מנהג של השתטחות על קברי קדושים באופן כללי. אכן הייתה קיימת השתטחות אישית, בין שני אנשים שהאחד פגע ברעהו, או בין בן לאביו או בין תלמיד לרבו. השתטחות באופן כללי קיימת רק ביחס לקברי האבות, ואף היא מופיעה לראשונה רק אצל אמוראי בבל⁸¹ ויותר מאוחר גם במדרשים של ארץ-ישראל. סיכום זה, לצורך חקירה זו, מבוסס רק על המקורות שהובאו לעיל, שהם מקורות תלמודיים ומדרשיים (כולל תרגומים). לא נבדקה ספרות חיצונית, ומקורות חיצוניים נוספים וכן לא נבדקה ספרות מיסטית. ברם הואיל וספרות הקבלה

79 שו"ת מים חיים, פאס תרצ"ד, או"ח, סי' רז. תודה לד"ר ז' עמר על הפנייה זו.

80 במקור זה ההשתטחות מוזכרת על קברו של משה, ולדעתי יש לשייכה לסוג של קברי אבות.

81 אולי אפשר לאשר זאת גם מפסיקתא רבתי, מהד' מ' איש שלום, וינה תר"ם, רפי"ב: "הרי צריך אדם אם היה עובר בין הקברות והיה יודע שצדיק קבור שם צריך להזכירו במעשיו". ד' לוריא בפירושו כתב שם: "מכאן נראה שנהגו בא"י תובב"א לקרות על קברי צדיקים פסוקים ומאמרים מענינו של אותו צדיק הקבור שם". לא נזכרת במדרש השתטחות על הקבר, ולכאורה מכאן ראייה שלא נהגו בכך על קבר של צדיק. אבל ניתן לדחות ולומר שהואיל ואין מדובר כאן באדם שהלך לבקש משהו מאת הנפטר, אלא מדובר באדם שבאקראי הלך לבית הקברות, לפיכך די שזכיר את מעשהו של הצדיק הקבור שם.

השפיעה רבות על המצדדים בנוהג זה,⁸² וגם על המתנגדים כפי שנראה בהמשך, הרי שלשלימות העניין יש לציין כי השתטחות על קברי צדיקים באופן כללי, ולא דווקא אצל אבות האומה, נמצאת לראשונה בספר הזוהר, בפרשת אחרי, דף ע סע"ב:⁸³

ובשעתא דאיצטריך עלמא רחמי וחיאי אזלי ומודעי להו לנפשיהו דצדיקיא ובכאן על קברייהו אינון דאתחזא לאודעא להו, מאי טעמא דשוין רעותא דילהון לאתדבקא נפשא בנפשא... [הזוהר מאריך שם בעניין זה, ע"ש] והא כתיב ודורש את המתים ואסיר... ודורש אל המתים דייקא דאינון חייבי עלמא דאינון מעמין עכו"ם דאשתכחו תדיר מתים, אבל ישראל דאינון זכאי... והשתא אינון חין, ועוד שאר עמין כד אתאן למתיהון אתיאי בחרשין לאתערא עליהו זינן בישין, וכד ישראל אתאן למתיהון אתיין בכמה תשובה לקמי קב"ה בתבירו דלבא בתעניתא לקבליה⁸⁴ ... (תרגום – ובשעה שנצרך העולם לרחמים וחיים הולכים ומודיעים להם לנפשות הצדיקים ובוכים על קברי אלו שצריך להודיע להם, מה הטעם שמשימים את רצונם להדבק נפש בנפש... והרי כתוב ודורש אל המתים ואסור... ודורש אל המתים דווקא שהם חייבים שהם מעכו"ם הנחשבים תמיד כמתים, אבל ישראל שהם זכאים... ועכשו הם חיים, ועוד שאר האומות כשהם באים למתיהם הם באים בכשפים כדי להעלות עליהם רוחות רעות, וכשישראל באים למתיהם הם באים בכמה [אופני] תשובה לפני הקב"ה בלב שבור (בתענית...))

הזוהר מסביר מה טעם אין בהשתטחות על קברים משום דורש אל המתים. טעם ראשון משום שישראל אינם קרויים מתים, או לפחות הצדיקים שבהם אינם קרויים מתים. טעם שני, דורש אל המתים היינו שעושה זאת בדרך של כישוף, אבל ישראל כשבאים להשתטח, הרי הם עושים תשובה ובאים בלב שבור ובתענית.

82 ראה לקמן ליד הערה 142, שם הובאו דברי בעל הבית חדש שהביא את הזוהר כאסמכתא למנהג ההשתטחות. בדרך אגב נמצאנו למדים, כי כנראה גם הוא סבור שאין למנהג זה הוכחה ממקורות תלמודיים ומדרשיים.

83 יש מקומות נוספים בזוהר בהם נזכרת השתטחות, אבל לעניינו די לנו במקור זה שהוא המורחב ביותר.

84 י"צ ורבלובסקי, "תפילות על קבר שמואל הנביא", ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רנא מביא את דברי א' גדילייז מ"י שהעתיק מספר המגיד לר' יוסף קארו (ורבלובסקי העיר שמובאה זו אינה בדפוסים של ספר המגיד וגם לא בכתבי היד): "ההולך לקברי הצדיקים צריך ג' דברים, תשובה, תענית, שברון לב, לפי שהם קדושים ראוי ללכת באלו התנאים. ועוד ילך בטבילה ובבגדים נקיים ולא נהגו לפנייהם קלות ראש". שלושת התנאים הראשונים הם ממש דברי הזוהר ואינם חידושו של ר' יוסף קארו.

ב. הטעם להקמת מצבה כמשתמע מחז"ל

אם השתטחות על קברים מביעה קשר אישי כפי שראינו לעיל, מה טעם להקמת מצבה, והאם אכן יש עניין בכך.

תשובה לכך נמצאת במשנה, שקלים א א:

באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים, ובחמישה עשר בו קורין את המגילה בכרכין... ומצינין על הקברות ויוצאין אף על הכלאים.

ובירושלמי, שם (ובדומה לכך בבבלי, מועד קטן ה ע"ב):

מניין לציון, ר' ברכיה... וטמא טמא יקרא (ויקרא יג, מה) כדי שתהא הטומאה קוראה לך בפיה ואומרת לך פרוש.

לאמור, מטרת ציון קברים, ובכלל זה הקמת מצבה, היא להודיע לטהורים את מקום הקבר וזאת כדי שלא יעברו שם טהורים ויטמאו. ציון קברים נהג גם לאחר חורבן הבית שהרי הכהנים מזהירים מלהיטמא גם לאחר החורבן. לכן מצינו בתלמוד, בבא מציעא פה ע"ב: "ריש לקיש הוה מציין מערתא דרבנן", והסביר רש"י: "שלא יכשלו כהנים לעבור עליהן ולהאדיל"⁸⁵ שלא תארע תקלה ע"י צדיקים. וכן בבבא בתרא נח ע"א: "ר' בנאה הוה קא מציין מערתא", והרשב"ם הסביר שם בדומה לרש"י: "...ועשה שם ציון סיד כדי להכיר מקום הטומאה ולא יביאו טהרות דרך כאן שלא יאהילו על הקבר".

לאמור, מטרת ציון קברים היא להודיע לטהורים את מקום הקבר וזאת כדי שלא יעברו שם טהורים ויטמאו. אמנם אין מהלכה זו ראייה שיש צורך דווקא בהקמת מצבה. נכון הוא שניתן לציין קבר על ידי מצבה, אולם אין הכרח להשתמש בה דווקא כדי לעשות זאת.

על מטרה נוספת המושגת על ידי הקמת מצבה אנו למדים מהמקור הבא. שנינו בשקלים סוף פ"ב:

מותר המתים למתים, מותר המת ליורשיו. ר' מאיר אומר מותר המת יהא מונח עד שיבוא אליהו, ר' נתן אומר מותר המת בונין לו נפש⁸⁶ על קברו. (קרבן העדה: מותר המתים, אם גבו מעות לצורך קבורת מת סתם, המותר

⁸⁵ במועד קטן ה ע"ב כתב רש"י: מצינין את הקברות... כדי שלא ילכו אוכלי תרומה לשם. וראה י"ה רפפורט, שו"ת בתי כהונה, איזמיר תצ"ו, חלק בית דין, שאלה כג, דף קכד ע"ג, ואין להאריך בזה כאן.

⁸⁶ על "נפש" ראה: י' ברנד, כלי החרס בתקופת התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' סט-עג; נ' אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, ירושלים תשי"ד, עמ' 66-73. אביגד דן במשמעויות השונות של המילה "נפש" במשך הדורות. לדבריו: "למושג 'נפש' שתי משמעויות עיקריות: (א) ציון על קבר, או מצבת זכרון. (ב) מקום קבורה, בנין קבורה או מאבסוליאום. לעתים רחוקות יש

לקבורת מתים אחרים. אבל למת זה, המותר ליורשיו, דאחולי אחיל המת זילותיה לגבי יורשיו. יהא מונח עד שיבוא אליהו, מספקא ליה אי מחיל המת זילותיה לגבי יורשיו או לא, הלכך יהא מונח. בונין לו נפש על קברו, פשיטא ליה לר' נתן דלא מחיל, הלכך בונין לו מצבה על קברו מאותו מותר שכבר זכה בו המת).

ועל כך שנינו שם בירושלמי:

תני רשב"ג אומר אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם הן הן זכרונן (קרנן העדה: דבריהן, שאומרים דבר הלכה משמן זהו זכרונן).

לאמור, לדעת רבן שמעון בן גמליאל נועדה המצבה להזכיר לאנשים החיים את הנפטר. לכן, אם אנו סמוכים ובטוחים כי יזכרו את הנפטר כתוצאה מעניינים אחרים, הרי שניתן לוותר על המצבה לזכרו. מכאן ניתן להסיק שהואיל ודבריהם של הצדיקים הם זכרונם, הרי שאין צורך בהקמת מצבה על קבריהם. אפשר שגם שאר התנאים במשנה מודים שהמצבה נועדה להזכיר לחיים את הנפטר, ולא נחלקו אלא בשאלה של מותר המת.

זכר לדבר ניתן ללמוד זאת מדברי הכתוב בשמואל ב יח, יח:

ואבשלום לקח ויצב לו בחיו (הכתיב חסר י') את מצבת אשר בעמק המלך, כי אמר, אין לי בן, בעבור הזכיר שמי. ויקרא למצבת על שמו, ויקרא לה יד אבשלום, עד היום הזה.

אין מדובר כאן במצבה על קברו של אדם, אולם יש כאן הד לעובדה שמצבה משמשת זכר לאדם, כאשר אין לו זיכרון בדרך אחרת.

יש אפוא שני טעמים להקמת מצבה. האחד, התראה על מקום טמא. השני, זכרון לנפטר. אמנם המקורות אינם מזכירים שהקמת מצבה נועדה להודיע לציבור על מקום קברו של צדיק מסוים, כדי שישתטחו על קברו בתפילה. דומה אפוא ששתיקה זו של המקורות מלמדת אותנו כי מנהג זה לא היה קיים, או לא היה נפוץ, באותה תקופה.

ברם יש חכמים מאוחרים יותר הסבורים שבכל זאת קיים מקור המלמד על כך. זאת על יסוד האמור בבראשית רבה, מהד' וילנא, פרשה פב סי' י:

ויצב יעקב מצבה (בראשית לה, כ), תנן התם מותר המתים כו', ר' נתן אומר מותר המת יבנה לו בית על גבי קברו כו', תני ר' שמעון בן גמליאל אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם הן זכרוניהם. למדנו שנקראו ישראל על שם

להבינו כפשוטו: (ג) נפש הנפטר, כלומר נשמת המת. וראה על ניקוד מילה זו: י' קוטשר (עורך). ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 99, 115–116.

רחל, שנא' הבן יקיר לי אפרים (ירמיה לא, יט), ד"א ותמת רחל ותקבר בדרך אפרת, מה ראה אבינו יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת, אלא צפה יעקב אבינו שהגליות עתידות לעבור שם לפיכך קברה שם כדי שתהא מבקשת עליהם רחמים.

ר' שמואל יפה אשכנזי, מחכמי האימפריה העות'מאנית במאה השש-עשרה, בפירושו יפה תואר שם דן בפירוש דברי המדרש, ולבסוף כתב:

ולכן נראה שהביא המשנה ודברי רשב"ג [כצ"ל] לאקשויי מה טעם המצבה [כצ"ל] הזו, מאחר שאף על פי שכבוד למת לעשות לו ציון הרי אין עושין כן לצדיקים... אם כן לא היה לו לעשות כן לרחל הצדקת שמעשיה הטובים הן זכרונה... ומשני למדנו שנקראו ישראל על שם רחל, כלומר מאחר שנקראו כל ישראל על שמה ראוי לעשות לה אות גדול נחמד למראה לכבוד כל ישראל... ועוד תירץ שטעם קבורתה בדרך אפרת כדי שתבקש רחמים על ישראל מדי עברם דרך שם, כי לפי זה ניחא שיבנה עליה ציון כדי שהעוברים יכירוה ויבקשו ממנה שתבקש עליהם רחמים.

בדומה לדברים הללו כתבו עוד חכמים.⁸⁷

אלא שפירוש זה אפשרי רק בהתאם לנוסח המדרש הנמצא בדפוסים. שכן, בנוסח הנדפס על פי כתבי יד,⁸⁸ נמצא רק: ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה וגו', מה ראה יעקב לקבור את רחל בדרך אפרתה... שתבקש עליהם רחמים, וכל התחלת הקטע חסרה. נמצא שאין כאן כל דיון בדבר "אין עושין נפשות לצדיקים", וממילא אין ללמוד כי מטרת המצבה היא ציון מקום הנפטר כדי שיבואו להתפלל על קברו.

מכל האמור עולה שברוב המקורות הארץ-ישראליים של חז"ל אין מוזכרת השתטחות על קברים לצורך בקשה מאת הנפטר מחד גיסא. מאידך גיסא, דעה זו מוזכרת כמה וכמה פעמים במקורות בבליים מתקופת האמוראים, והמעניין ביותר הוא שהיא מוזכרת בשמם של אמוראי ארץ-ישראל.

87 אהרון ברכיה ממדינה, מעבר יבק, חלק אמרי נעם, מאמר ה, פרק מ; י"מ בפירושו נזר הקדש לבראשית רבה, יסניץ תע"ט; מ' אייזנשטט בפירושו לתורה, כתנות אור, והנדפס בספר מאורי אש, וורשא תרס"א; שפירא (לעיל, הערה 65), ג, סי' לו, ציין לעוד ספרים שכתבו כן והוסיף: "וכן בספרי דרוש והספד בעת הקמת מצבה כמעט כולם הלכו בדרך זה על הכתוב ויצב יעקב מצבה על קבורתה היא מצבת קבורת רחל עד היום הזה, היינו שאינו כמו ציון לאדם פשוט לזכר שהיה בעולם האיש ההוא ושמו כזה ולא יושכח זכרו שאו היה נקרא 'מצבת רחל', אולם הציון ההוא 'מצבת קבורת' רחל היינו רק לידע מקום קבורתה לבוא להתפלל שמה". וראה עוד י"י הלבפשטאם, שפע חיים, ד, נתניה תשנ"ה, עמ' מז, סי' רמב.

88 בראשית רבה, מהד' י' תיאודור-ח' אלבק, ירושלים תשכ"ח, עמ' 988.

ג. חכמים הסבורים שאין מצווה בהשתטחות על קברים

אמנם, גם אם מוזכרת השתטחות על קברים בכמה מקורות, הרי עדיין לא עולה מהם שיש בכך משום מצווה. ואכן כבר כמה מחכמי ירושלים העירו על כך. כך כתב ר' שמואל גארמיזאן (פעל בערך שס"ה–תל"ה):⁸⁹

שאלה. מי שנדר להסתפר על קברי הצדיקים והגוים מונעים לישראל ליקרב על קברי הצדיקים... תשובה. אני העני לא ידעתי מה שורש מצוה יש בנדר זה להסתפר על קברי הצדיקים והלא אפילו זיאר אלא להשתטח על קברי הצדיקים לא הוה ידעין מה מצוה יש... לולי שכתב הרח"ו [ר' חיים ויטל] זלה"ה שיש עיקר בזיאר זה, אבל להסתפר לא שמענו.

למדנו מדבריו שאין מצווה בהשתטחות על קברי צדיקים. ועוד למדנו, שהמקובלים, תלמידי האר"י, הם אלו שגרמו שמנהג זה חדר והתקבל.⁹⁰ ר' יצחק הכהן רפפורט (רבה של ירושלים משנת תק"ט עד פטירתו בתקט"ז) דן בשאלה, האם כוהנים רשאים לעלות על קברי צדיקים.⁹¹ בתוך דבריו כתב:

אבל להשתטח על קברי צדיקים לא מצינו בזה מצוה ידועה כדי שנקל בטומאה של דבריהם... וא"כ גם להשתטח על קבריהם של צדיקים זהו כבודם כי רצו את אבנם ואת עפרם יחוננו ועל זה סמכו [להקל שילכו כוהנים על קבריהם], ומיהו אין זה כדאי להקל מאחר שלא פורש בש"ס או בספרי הפוסקים שיש בזה מצוה או כבוד חכמים...

אם כן לדעתו אין מצווה בהליכה על קברי צדיקים. ר' ישראל מאיר מזרחי (נפטר סמוך לשנת תק"י) נשאל האם מותר לצאת מארץ-ישראל לחוץ לארץ להשתטח על קברי צדיקים ולחזור ארצה.⁹² הוא

89 שו"ת משפטי צדק, ירושלים תשמ"ג, סי' עד.

90 וראה עוד: י' ינון-פנטון, "השפעות צופיות על הקבלה בצפת", מחניים, סדרה חדשה, 6 (תשנ"ד), עמ' 170–174. תודתי לא' ארנד על הפניה זו.

91 שו"ת בתי כהונה, איזמיר תצ"ו, חלק בית דין, שאלה כג. [בינתיים פרסמתי מכתב יד את תשובתו הארוכה של ר' דוד הכהן, מחכמי צפת וירושלים, בעניין השתטחות כוהנים על קברי צדיקים, בכתב העת אור ישראל, מא (תשס"ו), עמ' ז–לא; שם, מב (תשס"ו), עמ' ו–לח. ר' דוד כתב שעליית כוהנים לקברי צדיקים הוא מנהג קדום, ומעולם לא שמענו התנגדות לכך. עיקר דבריו הם להוכיח שקברי צדיקים אינם מטמאים, וסתירת תשובת ר' יצחק שאסר על יסוד הטומאה. אמנם אין ר' דוד דן בעצם המנהג לעלות לקברי צדיקים, אם כי ברור שהוא תומך בזה. נושא השתטחות כוהנים על קברי צדיקים נדון הרבה בספרות הפוסקים, וראה במבואי לתשובת ר' דוד, שם, עמ' ז–יא, ואין כאן המקום להאריך בזה.]

92 שו"ת פרי הארץ, ג, ירושלים תרס"ה, יו"ד, סי' ז.

מאריך בתשובתו⁹³ במציאת המקור למנהג ההשתטחות, וסופו של דבר הוא כותב שהמקור היחיד לכך הוא הסיפור על כלב שנשתטח על קברי האבות (הוא מקור מספר 6). לאחר זאת כתב שגם בזוהר מצאנו מקורות לכך. והוא מסיק:

באופן דהגם דמנהגן של ישראל להשתטח על קברי צדיקים תורה היא, מ"מ [=מכל מקום] אין הדבר הזה מצוה ואפי' מדברי סופרים, רק מנהג בעלמא.

גם תלמידו ר' אברהם מיוחס ענה על אותה שאלה,⁹⁴ ובין שאר דבריו כתב:

א"כ הסברא נותנת דאסור לצאת מהם אפילו לזיכרא"ס יען כי ישיבת א"י היא מצות עשה כאמור. והזיכרא"ס לא נמצא בספרים לשום אחד מהמחברים על זה שהולכים להשתטח על קברי צדיקים אם היא מצוה, ופוק חזי מה שכתב הר"ב בתי כהונה יצ"ו בסי' כ"ג בסופו כי צלל במים אדירים ולא מצא ידיו ורגליו על דבר זה ולסוף העלה כי כיון שהראשונים נהגו כן ואפילו כהנים... ומאחר דאיהו בנידון ידידה דהוא בדבר איסורא בטומאת כהנים... וכמו כן אית לן למימר בנידון דידן, ובפרט כי בנידון דידן אין איסור [יציאה מא"י] כלל... דכיון דאין דעתו לעקור דירתו משם רק הולך להשתטח על קברי צדיקים ולחזור תכף למקומו אין בזה איסור כלל... ועוד דאדרבא אפשר כי הזיכרא"ס הם דבר מצוה כי ע"י שמשטח על קברי צדיקים זכותם יגן עליו וימלאו את משאלותנו לטובה, כאשר מצאנו ראינו לכלב בן יפונה בלכתו עם המרגלים... וכבר העיד האור המופלא האר"י ז"ל⁹⁵ כי בהשתטח האדם על קברי צדיקים ובפרט אם יודע לעשות יחוד השייך לאותו צדיק, יהיה נשמת אותו צדיק עזר וסיוע גדול לאותו האיש. ומיהו כל זה דכתיבנא הוא אם אינו מתבטל באותם הימים [מעבודת ה'] ושום דבר מן המצות אבל אם מתבטל מאיזה מצוה ממנו בסיבת ההליכה, אזי ודאי כי מצותיו קודמין ועבודת בוראו, לא כן רבים שהולכים לזיכרא אחת יבטלו כמה ימים מהתפילה ועבודת הבורא והמה מצוה. ובפרט אם הוא ת"ח ומתבטל מלימודו היא מצוה והגית בו יומם ולילה או חודש או ימים, ולעניות דעתי נראה דלא יפה הם עושים וה' הטוב יכפר בעד.

גם מתשובתו למדנו שאין מקור המלמד שיש מצווה להשתטח על קברי צדיקים, פרט למקור התלמודי על השתטחות כלב על קברי האבות בחרון. אמנם השתטחות זו אינה מצווה עצמאית, אלא היא נועדה לעזור למשתטח בעניינים שהוא מבקש עליהם. מנהג זה קיבל משנה תוקף על ידי האר"י.

93 הוא הביא את מקור מספר 5 ואת פסקי התוספות שם, ודן בסתירה שקיימת לכאורה בין שני המקורות. כן דן בדברי הרמב"ם והשו"ע המתאימים.

94 שו"ת שדה הארץ, ג, ליוורנו תקכ"ח, אבהע"ז, סי' יא.

95 ראה לעיל, ליד הערות 23–25.

החידוש בתשובה זו הוא, שאנו שומעים גם נימת איסור בדבר. היינו, מנהג זה אינו שקול כנגד התבטלות מעבודת ה', כגון תפילות, לימוד תורה, שאר מצוות. ואין הכוונה רק לתלמידי חכמים, אלא אפילו אנשים רגילים המתבטלים מקיום תפילות וכדומה עקב העלייה לקברים, ואין ראוי אפוא לעשות זאת. גם ראי"ה קוק כתב בעניין היציאה לחו"ל לצורך השתטחות על קברי צדיקים. תשובתו נכתבה כהערה על דברי רח"ח מדיני, בספרו שדי חמד, מערכת ארץ ישראל, אות א, שכתב שיש מצווה בדבר. נביא ממקצת דבריו של הרב קוק:⁹⁶

ולע"ד צ"ע [ולעניות דעתי צריך עיון טובא]. דנהי שמצינו בכלל שהשתטח על קברי אבות, וכיו"ב בכ"מ [וכיוצא בזה בכמה מקומות] בגמ', אבל ודאי לענין מצוה היש פנים לומר דעל כל קברי הצדיקים שבעולם מצוה להשתטח, זה לא ניתן להאמר כלל. א"כ הלא רבו מאד קדושים וטהורים, ועיקר הקדושה של הצדיקים הראשונים, למי כל חמדת ישראל, הלא הוא באה"ק [בארץ הקודש], ולמה לן לאהדורי דוקא על קברי חו"ל... מנ"ל [מנא לן, מנין לנו] לחלק בין צדיק לצדיק. ומכש"כ [ומכל שכן] שצדיקים שבא"י הלא המה הגבורים אשר מעולם שאין דוגמתם.

לפנינו נימוק חדש שלא הועלה על ידי קודמיו. לאמור, יש קברים רבים של צדיקים, במקומות שונים בעולם, וברור הוא שלא ניתן להשתטח על כולם. נמצא כי בהכרח עלינו להחליט מראש כי ניתן להשתטח רק על חלק מהם. השאלה היא כיצד נקבע אלו קברים עלינו להעדיף, שהרי כולם צדיקים, ו"מנא לן לחלק בין צדיק לצדיק". אמנם אומר הרב קוק כי ברור לכולם שבארץ-ישראל קבורים הצדיקים הראשונים, שהם "חמדת ישראל", "שאין דוגמתם", וברור שהם עדיפים. אם כן אין שום סיבה להתיר יציאה לחו"ל לצורך השתטחות על קברי צדיקים, בו בזמן שאנו יכולים לקיים מצווה זו ביתר הידור בארץ-ישראל.⁹⁷

96 שו"ת משפט כהן, סי' קמז.

97 ב' שטרן, אהלך באמיתך, ירושלים תשנ"ב, עמ' תסב, הערה יד, מעלה אף הוא אותה טענה: "המבלי אין קברי צדיקים מספיק בא"י, קברי נביאים ותנאים ואמוראים, ומי לנו גדול מהם בחו"ל שיצא להתפלל על קברם". והוא משיב: "ונראה אולי דמירא בקברי צדיקים שהי' דבק בהם בחייו, כי בודאי באלו יש תועלת מיוחדת להיות על קברם דוקא". א"י רובין, נהרות איתן, רחובות תשנ"ט, עמד אף הוא על קושי זה, והוא מיישב, כי כמו שהתירו לצאת לחוץ לארץ ללמוד תורה מרב מסויים, הואיל והוא סבור שממנו יוכל ללמוד טוב יותר, ואין אדם לומד אלא במקום שלבו חפץ, כך גם כאשר הולך להשתטח על קברות צדיקים, הרי שיש לו כתוצאה מכך התעלות גדולה יותר בתפילתו או בעבודת ה' ובלימוד תורה, ואם כן הואיל והוא חפץ וסבור שיכול להתעלות רק על ידי קברים אלו הנמצאים בחוצה לארץ, הרי שמותר לו לצאת לשם כך. נמצא שלפי גישה זו, ניתן לצאת לחוץ לארץ באופן נרחב יותר מאשר לפי הגישה המיוצגת בספר אהלך באמיתך. ראה גם י' זילבר, שו"ת אז נדברו, בני ברק תשמ"ז, יד, סי' מג, עמ' צב שנוטה לאסור (הוא ציין גם לדבריו בחלק יב, ולצער לא מצאתי שם); ש"א שטרן, שביבי אש על התורה, בני ברק תשס"ג, פרשת חוקת

לאחר מכן הוא מעלה טיעון נוסף שכבר ראינו קודם, והוא האם יש בהשתטחות מצווה. אלה דבריו:

ועל עיקר המצוה לא ידענא, דמצינו רק שהיא תועלת, שע"כ [שעל ידי כך] הצדיקים מבקשים עליו רחמים, אבל מצוה מנ"ל [מנא לן]. ואולי כיון שהקב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים (יבמות סד ע"א), א"כ [אם כן] זהו גופו מצוה שיגרום לצדיקים שירבו בתפילה לעשות רצון השי"ת, וק"ו [וקל וחומר] שהרי גדולים צדיקים במיתתם (חולין ז ע"ב). ועפ"ז [ועל פי זה] אולי י"ל שעל קברי אבותיו ורבותיו, אף שהם קטנים במעלה נגד צדיקי אה"ק [ארץ הקודש] הקבורים שם, מ"מ [מכל מקום] אולי מתוך דקריבא דעתייהו יותר לגבי, כדאשכחנא ג"כ בהשתדלות אקברי' דרב חייא מתניתא דמר מתנינא (ב"מ פה ע"ב), א"כ יותר ירבו בתפילה. נמצא שיש בזה מצוה יותר גדולה. מ"מ אין הדבר ברור כלל לע"ד [לעניות דעתו] לומר, שלא תספיק אהבת אבות העולם ישני חברון, עד שנצרך לצאת ע"ז [על זה] מא"י לחו"ל.

אכן גם כאן אנו שומעים נימוק חדש בדבר המצווה שיש בהשתטחות. היינו, השתטחות על קברי צדיקים גורמת לצדיקים להתפלל עבור המשתטח. וכיון שהקב"ה מתאוה לתפילתם של צדיקים, נמצא כי המשתטח גורם לצדיקים שירבו בתפילה, והרי לנו מצווה שנגרמה על ידי ההשתטחות.

על יסוד נימוק חדש זה, מעלה הרב קוק טענה כנגד דבריו הקודמים בדבר מעלת הצדיקים הקבורים בארץ. לאמור, אם אדם ישתטח על קברי אבותיו ורבותיו, הואיל ודעתם של אלו קרובה אליו, יש מקום לומר כי הם אכן ירבו להתפלל עבורו. אבל אם ישתטח על קברם של צדיקים אחרים, אף שיתפללו עבורו, הרי שלא ירבו בתפילה, ונמצא אפוא כי עדיף לו להשתטח על קברי אבותיו ורבותיו. אם כן נתיר לו לצאת עבורם לחו"ל. אבל הרב קוק מסתפק אם אכן ניתן לטעון טענה זו.

מצינו אפוא שדווקא בארץ-ישראל, מקום שמנהג העלייה לקברי צדיקים רווח במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה עקב השפעת האר"י ותלמידיו, קיימת התנגדות והסתייגות של בעלי הלכה מן המנהג הזה.

עמ' רפג-רפט, שלדעתו מותר משום שמטרת ההשתטחות היא לצורך האדם ולצורך ביתו, ולדעת הרב שי"ח קנייבסקי אסור.

ד. חכמים האוסרים על הליכה לקברים

1. הרמב"ם אוסר – ללא נימוק

כתב הרמב"ם פ"ד מהלכות אבל, ה"ד:

ומציינין את כל בית הקברות ובונין נפש על הקבר, והצדיקים אין בונין להם נפש על קברותיהם שדבריהם הם זכרונם,⁹⁸ ולא יפנה אדם לבקר הקברות.

את כוונתו של הרמב"ם הסביר הריב"ש:⁹⁹

הלשון הזה הוא קצת סתום גם יש שינוי בנוסחא בקצת ספרים שכתוב בהם ולא יפנה אדם לבית הקברות. ונראה פי' הלשון הזה שהוא מחובר למה שלמעלה ממנו¹⁰⁰ שכתב שאין עושין נפש לקברי הצדיקים, והוא הבנין שעושין על הקבר כדי שיהיה נזכר שם הנקבר בבנין ההוא, והצדיקים אין צריכין לזה, שמעשיהם הטובים הם זכרונם. ולא יפנה אדם לבית הקברות, כלומר שאין להביט אל בית הקברות ולבנין שעל קבריהם כי אם למעשיהם. ואף לפי הנוסחא הכתוב בה לבקר הקברות, כך פירושה ג"כ, שלא יביט אדם לבקר מפני הבנין ההוא, כי אם למעשיהם הטובים יפנה, וזה להם לזכרון תמיד.

הריב"ש הציע בהמשך דבריו עוד כמה אפשרויות להסבר דברי הרמב"ם, אבל דחה את כולן, ונשאר בהסבר הראשון. ר' יוסף קארו בחיבורו כסף משנה במקום, הביא את הסבר הריב"ש.

מה הייתה כוונת הריב"ש באומרו: "שלא יביט אדם לבקר מפני הבנין ההוא", והרי לפי הרמב"ם אין בונים נפשות לצדיקים. אולי סבור הריב"ש שכוונת הרמב"ם לומר אם עברו על דברי רשב"ג, ובנו נפש לצדיק, הרי שאין להביט אל אותה נפש. אבל קצת תמוה שהרמב"ם ידבר בכגון שעשו איסור.¹⁰¹ ואולי כוונתו לומר

98 השלחן ערוך לא הביא הלכה זו, ועיין דיון בזה בדברי י"י הלברשטאם (לעיל, הערה 87), עמ' מז, סי' רמב. והאריך שם גם בביאור דברי הרמב"ם, ובביאור דברי בראשית רבה שהבאנו לעיל בסעיף ב.

99 ר' יצחק בר ששת, **שאלות ותשובות**, מהד' ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג, סימן תכא.
100 דבריו מתבררים יותר על פי הכתוב בסוף התשובה: "אלא שהמעתיקים טעו ועשו מהלשון ההוא בבא בפני עצמה". לאמור, נראה שבנוסח דברי הרמב"ם שלפניו הייתה הלכה בפני עצמה: "ולא יפנה אדם לבקר הקברות", ולכן הוצרך להדגיש שהיא מחוברת ללשון ההלכה לעיל. אבל בנוסח שלפנינו הכול הוא הלכה אחת.

101 ר' מנחם המאירי, **בית הבחירה**, שקלים, פ"ב ה"ה, מהד' א' סופר, ירושלים תשכ"ט, כתב: "הצדיקים המפורסמים והחכמים המובהקים אין צריך לבנות נפש על קבריהם דבריהם הם זכרונם". מדבריו משמע שאין איסור בבנין נפש, אלא שאין צורך בכך. אבל מדברי הרמב"ם משמע שיש איסור ממש בדבר.

שלא יביט אל נפש שבנו על קברו של אדם רגיל, אלא יביט אל מעשי אותו אדם, אלא אין זה משתמע מלשונו.¹⁰²

ברם ר' דוד אבן זמרא (רדב"ז) בפירושו לרמב"ם שם הסביר את דברי הרמב"ם על יסוד ההלכה במסכת שמחות, ראש פ"ח: "יוצאין לבית הקברות ופוקדין על המתים ג' ימים ואין חוששין משום דרכי האמורי. מעשה היה ופקדו אחד וחיה עשרים וחמש שנים". כלומר, הואיל ובזמן ההוא חששו שמא קברו בטעות אדם חי, לכן היו נוהגים בתוך שלושת הימים הראשונים לקבורתו, לפקוד ולבקר את קברו ולראות מה מצבו האמתי. לאחר שלושה ימים היה אסור לעשות כן מפני דרכי האמורי.¹⁰³ לדעת הרדב"ז זו כוונת הרמב"ם, והוא ממשיך:

ופירוש לבקר הקברות הוא לפתוח הקבר לפקוד את המת¹⁰⁴ וזה יש בו מדרכי האמורי, אבל לפקוד הקברות מבחוץ אין חשש בזה וכן נהגו כל ישראל לפקוד את מתייהם ולהשתטח על קבריהם.¹⁰⁵

אבל כבר כתבנו בהערה שהריב"ש הציע פירוש מעין זה ודחהו.

102 ר"ש וואזנר, שו"ת שבט הלוי, ג, בני ברק, תשל"ו, סי' קסב נתקשה בזה וכתב, שאולי כוונת הרמב"ם לתת טעם, לאמור אין עושין נפשות לצדיקים כדי שבבוא האדם לשם לא יפנה אליהם, אלא יזכיר את מעשיהם הטובים.

103 ואף שהרמב"ם אסר כליל, ולא הזכיר את ההיתר של תוך שלושה ימים, סבור הרדב"ז שהרמב"ם לא הזכיר זאת משום שמקרה זה אינו שכיח. אבל הר"ש וואזנר הנזכר בהערה הקודמת מיישב זאת אחרת. לדעתו במסכת שמחות מדובר בזמן שהיו קוברים בצורה ארעית, ואז כשבאים תוך שלושה ימים אין צורך לחטט בקבר כדי לראות את הנפטר. אבל הרמב"ם והרדב"ז עוסקים בעת שהקבורה היא קבורת קבע, ואז כדי לפקוד את הנפטר יש צורך לפתוח ולחפור ממש את הקבר, וכפי שנקט הרמב"ם "לבקר", ובזה לא התירו אף תוך שלושה ימים. ודע שהריב"ש העלה את האפשרות שפירוש דברי הרמב"ם הוא כפי שהציע הרדב"ז, אבל דחה זאת מכח אותה שאלה, כלומר מכח השאלה מדוע לא הזכיר הרמב"ם את ההיתר לפקוד את הקבר בתוך שלושה ימים. בשו"ת הריב"ש עם הגהות ר' ישראל חיים דיכעש, וילנא תרל"ח, כתב בהערה: "לולא דמסתפינא הייתי אומר דט"ס [דטעות סופר] הוא ברמב"ם ונתחלף תיבת 'ימנע' בתיבת 'יפנה', וצ"ל ולא ימנע אדם לבקר הקברות, וזהו הדין דמסכת שמחות שהביא הריב"ש כאן". אבל גם לפי הגהה זו עדיין קשה מדוע השמיט הרמב"ם את ההבדל בין תוך שלושה ימים לאחריהם. גם הסגנון אינו נכון, וצ"ל לשיטתו: שלא ימנע אדם מלבקר, וכן הוא סגנון הרמב"ם כמה פעמים כגון יום טוב ג, ד; חובל ומזיק ח, יד; ועוד.

104 לפי פירוש זה יש משמעות מיוחדת לשרש "בקר". אמנם בתשובות הגאונים, אוצר הגאונים, משקין, סי' קלז, מצאנו פעל זה במשמעות הרגילה: "וליום שביעי עולים לבית הקברות ומבקרין אותו, ולתכלית שנים עשר חדש משכיבין אותו ומבקרין אותו".

105 בר לבב (לעיל, הערת כוכב), עמ' 19–20 סבור כי הרמב"ם יצא נגד הנוהג המוסלמי של הערצת קברי קדושים, ואילו הרדב"ז ראה שאי אפשר לצאת כנגד המנהג העממי, ולכן ניסה להסב את דברי הרמב"ם באופן אחר. ריינר (לעיל, הערה 15), עמ' 219 כתב כי: "לא מצאנו התנגדות שכזו בספרות שמקורה במזרח למן כתביה השונים של משפחת הרמב"ם לדורותיה" וכו'. ואכן פרט לדברי הרמב"ם הללו, לא מצאנו לעת עתה מקור נוסף כדברי הרמב"ם.

פירוש אחר בדברי הרמב"ם כתב ר' שמעון אפרתי.¹⁰⁶ הוא סבור שכוונת הרמב"ם באומרו "ולא יפנה אדם לבקר הקברות" היא שכשם שאסור להקים נפש על קברו של צדיק כך גם אסור להתפלל על קברו של צדיק.¹⁰⁷ לשון אחר, הרמב"ם מתנגד לתפילה והשתטחות על קברי צדיקים. ר' שלמה גורן¹⁰⁸ סבור יותר מזה, ולדעתו הרמב"ם אסר על ביקור בקבר משפחה באופן מתמיד. אמנם הרמב"ם כתב על עצמו בהיותו בארץ-ישראל:¹⁰⁹

...יצאתי מן הים בשלום ובאנו לעכו... יצאנו מעכו לעלות לירושלם תחת סכנה ונכנסתי לבית הגדול והקדוש¹¹⁰ והתפללתי בו... ובאחד בשבת תשעה בחודש, יצאתי מירושלם לחברון לנשק¹¹¹ קברי אבותי במערה, ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי, שבח לא-ל על הכל...

נמצא שהרמב"ם עצמו מבקר בקברי אבות ומתפלל שם, וזאת בניגוד לאמור לעיל. נראה אפוא שלדעת הרמב"ם יש לחלק בין קברי אבות לקברי צדיקים. לאמור, בכל המקרים שמצאנו בתלמוד השתטחות על קברי צדיקים, מדובר תמיד בעניין אישי, היינו, בין פוגע לנפגע, או בין רב לתלמידו, או בין אב לבנו. לא מוזכרת השתטחות על קבר של צדיק סתם, פרט להשתטחות על קברי האבות, וקברי האמהות בכללם. גם ר' שלמה גורן¹¹² הסבור שהרמב"ם אסר ביקור על קברי משפחה, סבור שקברי האבות אינם נכללים בזה.¹¹³

106 שו"ת מגיא ההריגה, ירושלים תשכ"א, סי' ז, עמ' סד.

107 אולי ניתן להביא ראיה פורתא לפירושו מדברי הרמב"ם בהלכות עבודה זרה פ"ב, ה"ב וה"ג: "צונו הקב"ה שלא לקרות באותן הספרים (של עבודה זרה) ולא נהרהר בה ולא בדבר מדבריה ואפילו להסתכל בדמות הצורה אסור שנאמר אל תפנו אל האלילים... ולא עבודת כוכבים בלבד הוא שאסור להפנות אחריה במחשבה". כלומר השורש "פנה" משמעותו ההרהור ונטיה אחר נושא מסוים. לפי זה אפשר שדעת הרמב"ם היא לאסור כליל על הליכה לבית הקברות.

108 במאמרו (לעיל, הערה 36), עמ' 487–488.

109 זו רשימה אוטוביוגרפית המיוחסת לרמב"ם. אני מעתיקה על פי איגרות הרמב"ם, מהד' י' שילת, ירושלים תשמ"ז, א, עמ' רכה, שהעתיקה על פי כ"י פריס. [וראה עתה: ר' כהן, "לפשרה של רשימה אוטוביוגרפית המיוחסת לרמב"ם", תרביץ, עו, א–ב (תשס"ז), עמ' 283–287].

110 י' שילת, שם, עמ' רכו, כתב שהכוונה להר הבית בכללו, במקום שמחוץ לחיל, ע"ש.

111 אם אין הדברים בגדר מליצה, אזי מכאן יש ראיה שמותר לנשק קברים. מ' שפילמן, ציון לנפש צבי, ברוקלין תשל"ז, דף נו ע"א ציין לתמים דעים, סי' קפה: "מה שנהגו במקומות לאחר שנקבר המת נופלין על קברו ונושקין העפר אינו אלא דרך כבוד המת". וכן ציין לאיגרת ר"י הורוויץ בעל של"ה. ראה: יערי, אגרות (לעיל, הערה 8, עמ' 217): "והנה שלושה אלה קדושי עליון חיו בזמן אחד, מהר"י קארו ז"ל ומהר"ם קורדוארי ז"ל ומהר"י לוריא ז"ל... ונקברים יחד כמו סגול על בית הקברות ונשקתי קבריהם". וראה עוד שם שכתב, שכן נהג גם רח"א שפירא, האדמו"ר ממונקאטש.

112 במאמרו (לעיל, הערה 36), עמ' 487–488.

113 הסבר מעניין לכך ראה י"ה שוורץ, הדרת קודש, אראדעא תרצ"א, דף (יד) ע"א, במכתבו של

דברי הרמב"ם שימשו יסוד למנהגם של בני תימן על פי דברי ר' משה צדוק:¹¹⁴

ביום השנה אין עולין לקבר המת, וליום השנה אין מקיימין שום אזכרות חוץ מאמירת קדיש או תפילה בבית הכנסת. ועל זה כותב הרמב"ם: "ולא יפנה אדם לבקר הקברות", ובייחוד הצדיקים שדבריהם הם זכרונם.

אמנם לא נתפרש לנו בדברי הרמב"ם מה טעם אסר את הביקור בבית הקברות. נפנה עתה לחכמים המאוחרים לרמב"ם שאסרו וגם נתנו טעם לאיסור.

2. יש אוסרים משום דורש אל המתים, או משום פנייה למתווך ולא אל הקב"ה

ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי, שפעל במאה השלוש-עשרה בנרבונה, התייחס לשאלה של פנייה אל המלאכים בבקשות מסוימות, ובתוך דבריו התייחס גם לדברי חז"ל על היציאה לבית הקברות בעת התענית (לעיל, מקור 5). אלה דבריו הנוגעים לענייננו:¹¹⁵

ומכל מקום אף לדברי החכם שרוצה לומר שהמתים מבקשים רחמים על בני הדור, הם עושים זה מעצמם, אך אין לנו לבקש מהם שיבקשו המתים רחמים עלינו, אך לא אמר שנבקש מהם שיבקשו רחמים בשבילנו, אלא שיוצאים שם כדי שיתעוררו מעצמן. ומה שאמרו בהגדה [לעיל, מקור 6] בכלב שנשתטח [על]¹¹⁶ קברי אבות כדי שיבקשו עליו רחמים שינצל מעצת מרגלים, יש לפרש על הדרך שפרשנו. ויש ספרים שכתוב בהם השתטח על

ר' משה ישראל פלדמן. לדעתו, אבות העולם נחשבים כחיים, וכפי שהוא מוכיח זאת מכמה מקורות, ולפיכך אין איסור דורש אל המתים קיים בהשתטחות על קברם. הוא סבור שכן הדבר ביחס למשה, ואולי גם ביחס לצדיקים אחרים, הואיל וצדיקים גם במיתתם קרויים חיים.

¹¹⁴ מ' צדוק, יהודי תימן, תל אביב תשמ"ג, עמ' 219. תודתי לד"ר זוהר עמר על הפניה זו. פ' קרח, בית מועד, הלכות והליכות אבילות כמנהג ק"ק תימן, בני ברק תש"ס, ב, עמ' שעח, הערה ב, כתב: "כ"ה המנהג הידוע שיש שלא נהגו לילך ביום השביעי לבקר על קבר קרובם, וביום השלשים וביום השנה רובם ככולם לא הלכו, ובזמן הזה רבים נוהגים לבקר גם בסיום השלשים וביום השנה בעקבות מנהגי ארץ ישראל. ומה שלא נהגו לא לבקר בבית הקברות, נראה שהוא כפשט לשון הרמב"ם בפ"ד מהל' [אבל] ה"ד שכתב ולא יפנה אדם לבית הקברות... ובס' בית יחזקאל עמ' שנב כתב שגדולי עולם התנגדו להליכה לבית הקברות ומהם הרמב"ם הנ"ל, והאריז"ל... והגר"א באגרתו לבני ביתו".

¹¹⁵ הוא כתב זאת בחיבורו מלחמת מצוה, שקטע ממנו נדפס בסוף ספר המאורות לברכות, מהד' מי"ה בלוי, ניו יורק תשכ"ד, עמ' קפב. נדפס שוב בספר שיח תפלה, לזכרו של רח"ש טשזנר, ירושלים תשנ"ט, עמ' קו-קח.

¹¹⁶ כך נראה לי להגיה.

קברי אבות ואמר¹¹⁷ אבותי בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים. ואף לגרסא זו יש לומר כי מכל מקום אין לדמות החסידים המתים למלאכים ולמשרתים, כי הצדיקים אפילו במיתתן קרויין חיים [ברכות יח ע"א], ומי שיבקש מהם שיבקשו רחמים על בני הדור הוא כמו שנבקש משליח ציבור אם הוא חסיד להתפלל על הציבור, כי אין לטעות בהם לקבלם בא-לֹוה, כיון שהם נולדים ונפסדים לטבע הזמן. אבל המלאכים יש לטעות בהם כמו שכתבנו.¹¹⁸ ומכל מקום אין נראית סברא זו על דרך האמת, כיון שלא מצאנו בכל המקרא שיעשו ישראל כך על שום צרה בעולם, רק יצעקו לשם יתברך לבדו, כי אין דבר נעלם ממנו, הוא החוקר לב ובוחן כליות לתת לאיש כדרכיו.

כאמור הבעיה שהעסיקה את ר' מאיר היא פנייה אל מלאכים בתפילה, כלומר אל מתווכים בין האדם לבין הבורא, שלדעתו יש בכך איסור גמור. הוא דן בדבריו שלא העתקנו כאן, בכמה עניינים מדברי חז"ל ותפילות שלכאורה יש בהם סתירה לדעתו. מקרה אחד, הוא המקרה שהבאנו כאן, והוא המקרה שבו יוצאים לבית הקברות בעת התענית. לפי פשוט דברי התלמוד, מטרת היציאה היא לבקש מאת המתים שיפעלו עבור החיים, ונמצא כי הדברים הם בניגוד לדעתו. לכן הוא מסביר כי ההליכה לקברי צדיקים נועדה לגרום לצדיקים כי יתעוררו מעצמם לבקש על ההולך אליהם. יתר על כן, הואיל והוא מחלק בין פנייה לנפטרים ובין פנייה למלאכים, הוא סבור כי יש מקום לומר כי מותר לפנות למתים גם באופן ישיר, ואין בכך משום איסור של פנייה למתווכ. החילוק שיש ביניהם הוא כי בפנייה למלאכים יש חשש כי הפונה יקבל אותם כאלהות, הואיל ויש למלאכים נתונים מסויימים המעמידים אותם בדרגה גבוהה משל בן תמותה. ברם, הפונה

117 כלומר, הוא פנה אליהם בבקשה כי יבקשו עליו רחמים, ואם כן זה בניגוד לדברי רבינו שכתב כי המתים צריכים להתעורר לכך מעצמם. וכנראה לפי נוסח זה צריך להיות: ואמר להן, ואילו לפי הנוסח הקודם כתוב רק: ואמר, ומשמעותו שלא פנה אליהם דווקא, וכעין מה שכתבו שם התוספות בד"ה אבותי. וכן כתבו בדקדוקי הסופרים השלם, מהד' מכוון התלמוד, על מסכת סוטה, שם, עמ' קה, הערה *39. יש לציין כי בכתב יד מסויים (המצויין שם: 56) הנוסח הוא: ואו'מר] אבות העולם וכו'. נראה כי לנוסח זה ודאי שאין כל דבור ישיר של כלב עם הנפטרים, ואולי נוסח זה הוא שעמד לפני רבינו בניגוד לנוסח השני.

118 היינו בקטע הקודם הוא דן בתפילות שיש בהן פנייה אל מלאכים, ואוסר זאת. ברור מהדברים שלפנינו כי אלו שהתירו להתפלל אל המלאכים, ולא ראו בזה איסור, הסתמכו בין השאר על המסופר על כלב (מקור 6) שהוזכר כאן, והוא משיב על דבריהם. יש כאן כמובן גם הד לזיכרון על אודות תפילת מכניסי רחמים וכו', שעמדה במוקד של זיכרון בין הראשונים. ראה ש' עמנואל, "על אמירת הפיוט 'מכניסי רחמים' וכו'", המעיין, לח (תשרי, תשנ"ח), עמ' 5-11, והערה 4. וראה עוד ש"א שטרן, "תפילת מכניסי רחמים", שיח תפלה (לזכרו של רח"ש טשזנר), ירושלים תשנ"ט, עמ' תשכד-תשל.

אל המתים, יודע כי הם בני תמותה, ואין חשש כי על ידי הפנייה הזו ומה שיבוא בעקבותיה, הוא יקבל אותם כאלהות.

לכאורה תמוה הדבר שאין ר' מאיר מזכיר בדבריו את האיסור של פנייה אל המתים. מתחילה הייתי סבור כי המשפט שהזכיר ר' מאיר בדבריו כי צדיקים במיתתן קרויים חיים, בא ליישב זאת, דהיינו אין איסור פנייה אל המתים, הואיל והם נחשבים כחיים. ברם, לאור דברי ר' מאיר במקום אחר, עולה כי אמירה זו נאמרה לעניין אחר. וכך נאמר שם:¹¹⁹

ולמה יוצאין לבית הקברות, לומר הרי אנו חשובין לפניך כמתים. ואיכא מאן דאמר כדי שיבקשו המתים עלינו רחמים. והר"מ [רמב"ם], הלכות תעניות ד, יח] לא הביא סברא זו. וסברא זו היא לפי שכבר אמרו שהצדיקים אפילו במיתתן קרויין חיים, וכיון שכן יש לומר שהם יודעין ומצטערין בצער החיים כשחוזרין למוטב.

נמצא כי הנימוק שצדיקים נקראים חיים, בא לומר כי הפנייה אל המתים אינה לשוא, אלא הם אכן שומעים את הפנייה אליהם. מכאן עולה כי ר' מאיר לא חשש מאיסור פנייה אל המתים, וטעמו כמו שיתברר לקמן בדיון על עניין זה אצל פוסקים אחרים. מכל מקום, יש להדגיש כי ר' מאיר עצמו כותב בסוף דבריו, כי בכל זאת לא ראוי לעשות כן, שהרי לא מצאנו בשום מקום בתנ"ך שהוזכר, כי בעת צרה היו הולכים אל קברי צדיקים. התפילה המוזכרת בתנ"ך בעת צרה, היא תמיד אל ה' בלבד, ואין צורך במתווכים.

כדברים האלה כתב קודם לכן ר' יהודה ב"ר יקר, רבו של הרמב"ן, ושמא ראה ר' מאיר את דברי ר' יהודה, שהרי ההקבלה ביניהם קרובה ביותר. אמנם הואיל והוא כתב זאת בקצרה, בחרתי להביא את דבריו לאחר דברי ר' מאיר ואלה דבריו:¹²⁰

שהרי לא מצינו בכל המקרא בצרות ישראל שהנביאים בקשו רחמים למלאכים ולמתים לבקש רחמים עבורם, רק שהיו הולכים לחסידים שבדורם להתפלל עליהם. ואע"פ שמצינו קצת הגדות שמורים על זה כגון ההיא דכלב דאמרינן שנשתטח על קברי אבות וכו' יש לפרשם בענין אחר.¹²¹ ואפילו על דרך פשטם יש לחלוק בין המתים והמלאכים שהצדיקים אפילו

119 המאורות על מסכת תענית, מהד' מ"י הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ז, דף טו ע"א. אגב, הרב בלוי כתב שם בהערה כי כל דברי ר' מאיר בתענית הם העתקה אות באות מדבריו במלחמת מצוה, אבל כל העניין על כלב חסר בתענית.

120 יהודה ב"ר יקר, פירוש התפלות והברכות, מהד' ש' ירושלמי, מהד' שנייה, ירושלים תשל"ט, עמ' עג.

121 לא פירש באיזה אופן ניתן לפרש זאת, ואולי כוונתו היא כמו שכתב ר' מאיר, דהיינו שאין כאן פנייה ישירה, אלא המתים צריכים להתעורר מעצמם.

במיתתם קרויים חיים, אבל אל המלאכים אין ראוי לעשות דלא ליתני למטעי בתרווייהו.¹²²

ר' חיים פלטיאל, שפעל במאה השלוש-עשרה באשכנז, דן בהליכה לקברים, והוא גם מנמק מה איסור יש בדבר. כך כתב בתשובתו:¹²³

...מאוד אני נפלא על בני אדם הנודרים [לילך] על הקברות כי קצת היה דומה לדורש אל המתים, דלא מצינו רק גבי כלב שנשתטח על קברי אבות היינו שמתפללים לה.¹²⁴ ומקום קדוש¹²⁵ גורם שתהא תפלתו נשמעת, כדאשכחן גבי אברהם אל המקום אשר עמד שם (בראשית יט, כז) מלמד¹²⁶ שהמקום גורם, א"נ אדם שביזה את המת ולכבודו משתטח על קברו זה מצינו, אך נשים ובני אדם שאינם יודעים זה לא ידעתי הליכתם למה, ואני רגיל לכל הבאים אלי לפתוח להם בחרטה ויתירו להם הנדר ויתן לצדקה מה שהיה מוצנא על הדרך, ואחר כך יתן מה שנשאר כפי מה שהיה טורחו והילוכו זה יתן לצדקה וינצל מצעקה. חיים פלטיאל תולעת.

כאן אנו מוצאים נימוק לאיסור הליכה על הקברות והוא משום דורש אל המתים. כוונת ר' חיים היא לדברי הכתוב (דברים יח, י-יא): "לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש, קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף. וחבר חבר ושאל אוב וידעוני ודרש אל המתים". ושנינו: "ודורש אל המתים, אחד המעלה בזכורו ואחד הנשאל בגולגולת".¹²⁷ גם בתלמוד (סנהדרין סה ע"ה) נתפרש הכתוב: "ודורש אל המתים זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה". לאמור, כוונת הכתוב היא לאדם השואל מן המת, בדרך כלל על העתיד, בדרך טקסית מסוימת, ואין זה קשור לתפילות בזמן ההשתטחות.¹²⁸ אבל יש דמיון בין

122 נראה שצ"ל: בתרייהו.

123 נדפסה בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, לבוב תר"ך, סי' קסד. הובאה גם בב"ח, יו"ד, סוף סימן ריז.

124 בב"ח הנוסח: שמתפלל לה'. ולפי נוסח זה הקשה ח"א שפירא בתשובותיו (לעיל, הערה 65), א, סי' סח, וכן הקשה גם קלירס (לעיל, הערה 62), דף צו ע"ב, שהרי בתלמוד נאמר במפורש שכלב פנה לאבות (ולא לה') ואמר להם אבותי בקשו עלי רחמים. אמנם בנוסח שבתשובות מהר"ם (וכן הוא בדרישה, יו"ד, סי' רכח), נמצא כפי שהעתקנו, ולפי נוסח זה ניתן לומר שדברי ר' חיים מתפרשים כך: מה שמצינו שכלב נשתטח על קברי אבות, אין משם ראיה לעלייה לקברים כי קברי אבות הם יוצאים מן הכלל. אבל בקברים אחרים, יהיה מותר להשתטח רק אם העולים מתפללים לה'. ואם תאמר הרי להתפלל יכולים הם גם במקום אחר, תשובתך – בית הקברות נחשב כמקום קדוש. ראה גם לעיל, הערה 117.

125 ראה לקמן, הערה 138.

126 בספר הטור, מהד' מכון ירושלים, העירו דמלשון זה משמע קצת שמקורו בחז"ל, אבל הם לא מצאו מקורו.

127 ספרי על ספר דברים, מהד' א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט, עמ' 219.

128 ראה לעיל ליד מקור 9.

שני המעשים הללו, ולפיכך גם ר' חיים עצמו אומר ש"קצת היה דומה לדורש אל המתים".¹²⁹

תשובה זו נזכרת גם על ידי ר' משה מינץ, מרבני אשכנז במאה החמש-עשרה,¹³⁰ אשר כתב:

וצריך ליתן פיזורו למקום מצוה, וזה עדיף טפי מלקיים נדרו, כי בלאו הכי יש גדולים קראו תגר על דבר זה וקראו ודורש אל המתים, דרוב עמי הארץ ונשים עבידי מליצים בינן ובין קונם ב"ה.

גם ר' משה מינץ מזכיר כאן שיש בהשתטחות מעין איסור של ודורש אל המתים. אלא שהוא מוסיף בדבריו לכאורה עוד נקודה והיא "עבידי מליצים בינן ובין קונם". לאמור, אף אם נאמר שאין איסור בהשתטחות על קברים, הרי המון העם בעת השתטחותו פונה אל המתים ומבקש מהם להתפלל עבורו. לדעת מהר"ם מינץ הם עוברים בכך על איסור של פנייה ושימוש במתווכים בינם לבין הבורא. יש הסבורים שבנושא המתווכים בתפילה הייתה השפעה של הנצרות על היהודים. בנצרות היו חגים מסוימים של קדושיהם שבהם היו המתפללים פונים אל אותם קדושים ולפי אמונתם הם היו נענים. בעקבות זאת, התפתח נוהג זה גם אצל יהודי אשכנז.¹³¹ במאה החמש-עשרה יצאו מתקני הדת ההוסיטים כנגד פולחן הקדושים, ויש סבורים שעקב כך יצאו גם רבנים כנגד אותה תופעה אצל היהודים.¹³² כך או כך, במאה החמש-עשרה כתב ר' יוסף-טוב ליפמן מילהויזן את ספרו ספר הנצחון, שבו דן המחבר בעניינים שונים, ובין השאר יצא כנגד המתפללים אל מתווכים.¹³³

ויש מן הנוצרי' שעובדים לקדושים שיהיו מליצים בעדם דוגמת מלך בשר ודם שאדם צריך לרצות משרתיו להטעים דבריו למלך, וגם זה הבל ורעה רבה שאינם מאמיני' שהוא ית' יודע מעשיהם ודבריהם [גם] אם לא יטעימם

129 וראה גם בספר יד כהן על מסכת בריתות, לדי"ה דויטש, ירושלים תשנ"ד, סי' א, ובמה שכתב עליו א"י גרוסמן, שו"ת ודרשת וחקרת, ירושלים תשנ"ו, או"ח, סי' סו.

130 שו"ת רבינו משה מינץ, מהד' י"ש דומב, ירושלים תשנ"א, סי' עט. לדברי המהדיר, ר' משה נולד בערך בשנת קע"ה (1415), בסוף ימיו בשנת רל"ד (1474), היה בפוזנא שבפולין, ומאז והלאה אין עליו ידיעות.

131 ראה בדברי המבוא של א' תלמג' לספר הנצחון של ר' יו"ט ליפמן מילהויזן, ירושלים תשמ"ד, עמ' לא, הערה 121.

132 ראה בדברי המבוא שם, ובהערה 117, שבה ציין תלמג' לכמה מקורות אשכנזיים שבהם הובעה התנגדות לתפילה שיש בה מתווכים.

133 ספר הנצחון, שם, סי' יב, עמ' 16. שנת לידתו ופטירתו של ר' יו"ט ליפמן אינן ידועות. יש הסבורים שנפטר בשנת ר (1440). ראה דברי תלמג' במבוא, עמ' יב והערה 28.

לו אחד ממשרתיו, או הם מאמינים שהוא ית' קשה לרצות ומשרתיו נוחים לרצות ושהם ירצו אותו וח"ו לעשות ככה.¹³⁴

ברור אפוא שר' ליפמן יצא באופן חריף כנגד המתפללים אל מתווכים. ברם לא מצינו שדיבר במפורש כנגד הליכה לקברים.¹³⁵ אנו רואים כי אין כאן דגש מיוחד על "דורש אל המתים", אלא כל האיסורים בכתוב נכללים פה יחד, וכולם הם משום שבכך הוא משרה עליו רוח טומאה, ו"דורש אל המתים" בכללם. הלן בבית הקברות אמנם אינו נזכר בכתוב, אבל כפי שראינו כך דרשו זאת חז"ל במסכת סנהדרין, ואין בכך תוספת פרשנית עצמאית של ר' יוסף טוב ליפמן. אף על פי כן סביר לומר שהוא רמז כאן למנהג של הליכה לקברים שנהג בזמנו, והוא מביע את התנגדותו.¹³⁶ אם נצרף לכאן גם את התנגדותו לתפילה על ידי מתווכים, הרי שלא רק סביר, אלא קרוב לוודאי, שאכן מרומזת כאן התנגדותו להליכה לקברים, אם כי יש להודות שהיה מן הראוי שידגיש כאן את איסור התפילה למתווכים.

יש להסמיק לכך את דברי מהרי"ל, שהיה מחכמי אשכנזי ובן דורו:¹³⁷

אמר מהרי"ל סג"ל מה שרגילין ללכת לבית הקברות בתעניות, יש כמה טעמים בגמ', לומר שאם אין אתה מרחם עלינו לראות בעינוי תעניתנו הרינו מתים ח"ו. ואמר דנראה לו טעם אחר משום דבבית הקברות מקום

134 ובמקום אחר (שם, סי' קלב, עמ' 86) כתב עוד: "כשם שאין עבודה כי אם להשיי לבדו כך התפילה שהיא נקראת עבודה אין להתפלל לזולתו... אלא ישים מגמתו לעמת יוצר הכל... אבל בעשיית המליצים ממשיך אל כוחות החיצוני ורוח הטומאה ונוטה לע"ז כעניין נביא השקר... וראה והבן בכל התפילות שבכל עשרים וארבע ספרים לא תמצא שום תפילה למליצים, והא דמצינו שישאל בקשו ממרע"ה ומשמואל להתפלל בעדם... היינו מליץ דאדם חי דאין שייך להמשיך אליו האלהות, ואין משום מגמתו אלא המליץ אל מבקש ממנו לעזור ולהתפלל עמו אל אדון כל יתברך ויתעלה".

135 אמנם הוא כתב (שם, סי' קב, עמ' 59): "לא תנחשו ולא תענונו (ויקרא יט, כו), וכן הוא אנומר לא ימצא כך מעביר בנו וגו' עד קוסם קסמים מעונן... ודורש אל המתים כל אלו נאסרים משום שמושך בהם רוח הטומאה ו(א)משרהו עליו וזש"ה אל תפנו אל האובות ואל הידעונים אל תבקשו לטמאה בהם, ר"ל אל תחפצו להשרות עליכם רוח הטומאה... והדורש אל המתים ולן בבית הקברות משרה עליו רוח טומאה המטעיהו, כמו שנאמר זובחים בגנות ומקטרים על הלבינים היושבים בקברים (ישעיהו סה, ג-ד) וגו', כלומר שישבו על הקברים עד ששרה עליהם רוח הטומאה". וכן כתב גם רש"י בפירושו שם.

136 תלמג' במבואו (לעיל, הערה 131), עמ' לא, כתב: "בין יהודי אשכנז דאז, ידוע לנו על מנהגם ללכת לבתי קברות ולבקש מן המתים שיתפללו בעדם. את המנהג הזה מגנה ר' ליפמן בחריפות: והדורש אל המתים ולן בבית הקברות משרה עליו רוח טומאה המטעיהו". ייתכן שר' יו"ט ליפמן התנגד לכך, אבל דומה שאין לכך הוכחה חד משמעית בדבריו.

137 מהרי"ל, הוא ר' יעקב מולין הלוי, מגדולי חכמי אשכנז בדורו, נפטר בשנת קפ"ז (1427) בקירוב. הדברים מצוטטים מספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, הלכות תענית, עמ' ער, אות יח. וראה לקמן הערה 180.

מנוחת הצדיקים, ומתוך כך הוא מקום קדוש¹³⁸ וטהור והתפלה נתקבלה ביותר על אדמת קדש, והמשתטח על קברי הצדיקים ומתפלל אל ישים מגמתו נגד המתים השוכבים שם, אך יבקש מאת השם יתברך שיתן אליו רחמים בזכות הצדיקים שוכני עפר תנצב"ה.

לאמור, אם יש חשש לאיסור בהשתטחות על קברי צדיקים, הוא נובע מהעובדה שהמשתטח מתפלל אל הנפטר, ולא אל הבורא. דומה לכך כתב ר' יצחק אברבנאל בדונו בעיקרו של הרמב"ם, שאין ראוי שנשים אמצעיים בין בני אדם ובין הקב"ה. בין שאר דבריו כתב:¹³⁹

ואמנם מה שנראה ממאמריהם זכרונם לברכה, וממנהגנו גם היום, להשתטח על קברי מתים שיבקשו רחמים עלינו, וכמאמר הנביא: רחל מבכה על בניה (ירמיהו לא, טו) וגו', הנה זהו לאחד משני דברים, אם להכניע נפשנו לפניו יתעלה ונחשב לפניו כמתים. וזהו דעת החכם האומר¹⁴⁰ בתשובת השאלה למה נצא בעת צרה לבית הקברות שאמר הרי אנו כמתים וזהו לענין ההכנעה... ואם כדי שנתפלל לא-ל יתברך יזכור לנו זכותם וצדקתם אשר היא עומדת לעד, ולזה כיון החכם האחר שאמר בתשובת השאלה כדי שיבקשו המתים רחמים עלינו. הנה באלו הפנים ודומיהם ראוי שיובנו מאמרי חז"ל. לא שהם חס וחלילה, יכניסו אמצעיים בתפלותיהם אחרי אשר הם יזהירו אותנו על זה וימנעו ממנו.

אנו רואים שגם ר' יצחק אברבנאל אומר כי ניתן לקשר השתטחות על קברים לתפילה על ידי אמצעיים, ולכן הוא מתקשה במנהג זה. ואכן תשובתו היא שאין המשתטח פונה בבקשה אל המת, אלא המשתטח מבקש מהבורא שיושע בזכות המת-הצדיק הקבור שם. לאמור, בסופו של דבר נראה שגם ר"י אברבנאל הצדיק את מנהג ההשתטחות, כאשר הוא נעשה כהלכה, וללא שימוש על ידי מתווך.¹⁴¹

138 ר' חיים פלטיאל בתשובתו (לעיל, הערה 125) כתב שקברי האבות נחשבים כמקום קדוש. כאן יש הרחבה, ולדעת מהרי"ל כל מקום שקבורים בו צדיקים נחשב כמקום קדוש. הפוסקים המאוחרים סבורים כן ביחס לכל בית קברות, ואפשר שאף מהרי"ל סבור כן. ראה על הקדושה שבבית הקברות במאמרי, "ציורים ותמונות בבית הקברות – היבטים הלכתיים", **מחניים**, סדרה חדשה, 10 (תשנ"ה), עמ' 91–92.

139 ראש אמנה, פרק יב.

140 היינו דברי התלמוד בתענית טז ע"א (הובאו לעיל במקור מספר 5). הדעה השנייה בהמשך דבריו היא הדעה השנייה בתלמוד, שם.

141 אמנם היו שסברו כי דברי אברבנאל כאן מלמדים שהוא מתנגד להשתטחות על קברים. י' לאמפרונטי, **פחד יצחק**, ערך צרכיו, דף לג ע"ב–לו ע"ב, הביא תשובה מחכם בלתי ידוע שבה הוא מתנגד בתוקף עוז לשימוש באמצעיים, ובין שאר דבריו מתנגד גם לעלייה לקברים. בדף לה, סע"ב הביא את דברי ר"י אברבנאל הללו כסיוע. אמנם בדפים לו ע"ב–מט ע"א, נמצא דיון ארוך בדבריו, מחכם בלתי ידוע אף הוא, שבין השאר התייחס גם לדברי אברבנאל

כדאי לציין שאת תשובת ר' חיים פלטיאל הביא ר' יואל סירקיש, מחכמי פולין שנפטר בשנת ת' (1640), בחיבורו בית חדש, יו"ד, סוף סי' ריז,¹⁴² והוא מוסיף:

מיהו כבר החזיקו במנהג זה ואין מוחה ויש להם סמך בספר הזוהר,¹⁴³ ודוקא להשתטח על קברי אבות ולהתפלל לפניו יתברך על כל צרה שלא תבוא בזכות אבותיו הנקברים פה וכיוצא בזה, וכבר נתקנו סדר התפלה למשתטחים על קברי אבות ואין לשום מורה למנוע ולבטל מנהג זה.

הב"ח אינו דן בטענתו של ר' חיים שיש במנהג זה משום דורש אל המתים. תשובתו מתמקדת רק בעובדה שכך נהגו, וכי יש למנהג זה סמך מספר הזוהר. אבל אף הוא מתיר רק בקברי אבות, ולא בקבריהם של צדיקים באשר הם שם.

3. יש אוסרים משום טעמים שבקבלה

כבר כתבנו בפתיחה על חלקו של האר"י בהתעצמות מנהג ההשתטחות ועל החשיבות הרבה שהוא ייחס לכך. עם זאת מובא בשמו שיש להיות זהיר בהשתטחות על קברים: "יש לימנע מלילך לבה"ק [לבית הקברות] אם לא לצורך הלויית המת כי הרוחות רעות נדבקין בו שם בבה"ק".¹⁴⁴ וכן כתב גם המגן אברהם, או"ח, סי' תקנט, סקט"ו: "וכתוב בכתבי האר"י"¹⁴⁵ דאין לילך על הקברות אלא לצורך הלויית המת ובפרט אם לא תיקן עוון קרי, [כי] מתדבקים בו החיצונים". אף שהוא כתב זאת בלשון שלילה מוחלטת, כבר הסבירו האחרונים שהכוונה היא שניתן ללכת לבית הקברות אבל יש לעמוד בריחוק ד' אמות.¹⁴⁶ יש שהסבירו שאזהרה זו מכוונת רק למי שלא טבל לקריו.¹⁴⁷

בדף מב ע"א, וגם הוא סבור שאמנם דעת אברבנאל כאן מביעה התנגדות לעלייה לקברים, אבל בפירושו לתורה כתב אחרת. בדפים מז ע"א–מח ע"ב, האריך להוכיח, בעיקר על יסוד האמור בזוהר, כי עלייה לקברים מקובלת על דעת החכמים. כאמור, אין אנו דנים כאן בדעת המחייבים, ועל כן לא נעסוק בכך, וצינתי לכך רק משום הקשר לדברי ר"י אברבנאל.

142 הביאה גם מהרש"ל בהגהותיו לטור, יו"ד, ראש סי' רכח, והדרישה שם אות ה. וכן הובאה בסמ"ק מצורין, מהד' י' הר שושנים, ירושלים תשל"ג, א, מצוה קז, הגהות אות לג, עמ' רסב. 143 אחרי מות דף ע סע"ב, עא ע"א, הבאנוהו לעיל ליד הערה 83. יש עוד מקומות בזוהר בעניין זה, ראה טור, מהד' מכון ירושלים, שם, הערה צד*.

144 מ' פופרש, אור הישר, אמשטרדם תס"ט, הלכות דרך ארץ, סי' קכא, דף כד ע"א. ובדומה לכך במקורות נוספים וראה אצל מ' בניהו, מעמדות ומושבות, ספר זכרון להגר"י נסים, ירושלים תשמ"ה, עמ' שט–שי.

145 אפשר שכוונתו לאמור לעיל בהערה 144. ראה גם שער היחודים, פרק ד, לבוב תרט"ו, דף ד ע"ב.

146 ראה: חיי אדם, כלל קלה, אות כה; משנה ברורה, סי' תקנט, סקמ"א; כף החיים, שם, אות פג.

147 ח"א שפירא, נימוקי או"ח, ירושלים תשמ"ד, סי' תקנט אות ג. אבל י"י לרנר, שמירת הגוף

אבל נראה שאזהרת האר"י, כפי שהיא, מצאה לה מקום בקרב חלק מחכמי האחרונים. בעת שהגר"א מוילנא היה בדרכו לארץ-ישראל הוא כתב איגרת לבני ביתו. האיגרת נדפסה לראשונה, כארבעים שנה לאחר פטירתו, עם איגרת הרמב"ן, במינסק תקצ"ו, בשם "עלים לתרופה". בנוסח שונה במקצת היא נדפסה על ידי ר' אברהם ששון, ארם צובא תרכ"ו. ביחס להליכה על קברים אנו מוצאים בנוסח הראשון כך:

ותשמור שלא תילך לבית הקברות כלל וכלל ששם מתדבקין הקליפות מאוד וכל שכן בנשים, וכל הצרות והעוונות באים מזה.

ואילו בנוסח השני כתוב:

ואל תלך תמיד לבית הקברות כי שם מתדבקין הקליפות באנשים וכ"ש בנשים, וצרות רבות באות למתמיד בזה.

ר' בנימין זילבר מרבני דורנו, אשר ההדיר כמה וכמה חיבורי מוסר של חכמים קדמונים, כתב¹⁴⁸ שהנוסח השני אינו שולל לחלוטין ביקור בבית קברות. בנוסח זה מודגש שאין לעשות כן בקביעות, ומכאן אתה למד שניתן לעשות כן לעתים. והוא מוסיף: "והרבה מאמרי חז"ל יש שחייבו את ביקור בית הקברות בכלל וקברי הצדיקים בפרט, לכן זה נותן לי יסוד להתקבל בהנחה מוחלטת שנוסחא זו יותר מדויקת". כלומר, הוא הכריע, לדבריו על יסוד דברי חז"ל, שהגר"א אינו שולל את הביקור בבית הקברות.¹⁴⁹ ברם, כבר ראינו לעיל שמהמקורות התלמודיים אין להוכיח כן. נוכחנו לדעת שארבעה מרבני ירושלים, שהבאנו את דבריהם, כתבו שאין ראיה מהתלמוד שהביקור על קברים הוא מצווה. לכל היותר ניתן לומר שהביקור בקברי האבות הוא בגדר של מצווה, אבל לא ביקור על קברי צדיקים באופן כללי. לפיכך דומה בעיניי שקשה להכריע בין שני הנוסחים באופן זה. מכל מקום דבר אחד ברור. הנימוק לאיסור הליכה על קברים המובא כאן, הוא נימוק חדש הנמצא בספרות הקבלה, ואין הוא מופיע קודם לה. השפעת הקבלה אפוא ביחס להליכה על קברים היא הן לחיוב והן לשלילה. המעניין הוא שבעלי החסידות שנמשכו בדרך כלל אחר קבלת האר"י ללא עוררין, לא קיבלו

והנפש, ב, ירושלים תשמ"ח, סי' רג, הערה ד, תמה עליו והוכיח שאזהרת ה"מגן אברהם" נאמרה אף למי שאינו טמא.

¹⁴⁸ **חשובונו של עולם**, בני ברק תשכ"ג, עמ' לה. בספר זה, נדפסו כמה איגרות, ביניהן גם איגרתו של הגר"א בשתי נוסחאות. אף הוא העיר על ההבדל בנוסח ועל משמעותו.

¹⁴⁹ נראה שגם א' ששון שהדפיס את האיגרת בארם צובה סבור כן, הואיל וכתב בדברי הקדמתו לאיגרת שמטרת נסיעת הגר"א לארץ-ישראל הייתה "לבקר ולהשתטח על קברי החסידים והצדיקים אשר מנוחתם באר"י ת"ו".

כאן את דבריו. או שקיבלו את דבריו בהתאם להסבר האמור,¹⁵⁰ וכפי שנראה זאת בהמשך.

כדאי להוסיף את אשר כתב רע"י שלזינגר בעניין הייחודים על קברי צדיקים:¹⁵¹

בענין הזה הייתי נבוך, בענין היחודים ע"י השתטחות על הקברים... כיון שבתורה כתוב סתם [היינו לאיסור], מהיכן בא להתיר זה בדרך הקודש. וב"ס [ובלי ספק] הרב אר"י ז"ל, אשר היה מקבל מפ"י אלי"ה [ה] ז"ל, אם בקבלה כן, אם קבלה נקבל. אולם צריכין לחלק כעין בגמרא (ברכות ח"י) צדיקים שבמיתתן נקראים חיים, וכעין מעשים המובאים שם בגמ' אזל אבתריה לחצר מות וכו'. אמנם לפי"ז דוקא כאלו צדיקי עולם מן הראשונים ז"ל, אשר נודע בטוב על פי מי שיודע דעת עליון, כי האדם יראה לעינים... אך לעשות על פי סברתו אפילו ביחודים אסור, כעין המובא בכת"ס [בחתם-סופר] (או"ח, סי' קצ"ז), ואין נ"מ [נפקא מינה] בין דרישה לדרישה, ואשר בא להתפלל דוגמת כלב בן יפונה שהשתטח על קברי אבות לעורר זכותם (סוטה לד, ע"ב), וגם בזה הזהיר בח"א [בחי אדם] (כלל פט, סי' ז) שלא להיות בכלל "ודורש אל המתים", כי אם להתפלל לשמים בזכותן בלבד, כל שכן בזמן הזה. ודע זאת.

דומה שאנו יכולים ללמוד מדבריו כי הוא הסתייג מעלייה לקברי צדיקים, פרט לעלייה על קבריהם של "צדיקי עולם מן הראשונים".

4. עמדת הגר"א וההולכים בשיטתו

נביא עוד כמה פרטים הקשורים לעמדת הגר"א, לא כדי להכריע בין הנוסחאות, אלא כדי להקיף את הנושא. והרוצה ללמוד מכך על עמדת הגר"א, ילמד. כתב ר' אברהם דנציג, שהיה בקשרי חיתון עם משפחת הגר"א:¹⁵²

ויש נוהגים עוד לילך על הקברות ואמנם צריכים לזהר מאוד שלא יכנסו לקברות מי שהוא טמא קרי כי אז החיצונים מתדבקים בו, וגם לא ילך על קברי רשעים כי הם המזיקין. ויהיה נזהר מאוד שלא ישם מגמתו להתפלל ולבקש מן המתים שקרוב הדבר שיהיה בכלל "ודורש אל המתים", אלא שיתפלל להקב"ה שיעשה חסד בזכות הצדיקים המתים.¹⁵³

¹⁵⁰ והעיר על כך א' וורטהיים, בספרו הנזכר לקמן, הערה 162.

¹⁵¹ תורת יחיאל על התורה, ירושלים תש"ס, דברים, פר' שופטים סי' מו, דף רז ע"א, על הפסוק: ודורש אל המתים.

¹⁵² א' דנציג, חיי אדם, בני ברק תשמ"ז, כלל קלח דין ימי הסליחות וערב ר"ה, סעיף ה.

¹⁵³ בכלל קלה דין תשעה באב סכ"ה כתב: "לאחר גמר הקינות יוצאים לבית הקברות ואפילו על קברי נכרים כלומר הרי אנו חשובים כמתים, ועב"פ לא ילכו על הקברים אפי' קברי ישראל

אמנם הדברים נאמרו כאן בצורה כללית, וקשה להוציא מהם מסקנות. נביא עתה עובדות מתלמידי הגר"א.
רי"ה הלוי מספר:¹⁵⁴

שמעתי מפי הרב המאוה"ג [המאור הגדול] זקן ונשוא פנים החכם מ' דוב בער מ"ץ דווילנא (אחד המיוחד בבית מדרשו של הגאון נ"ע) אשר סיפר לו הגאון מ' דוב בער ז"ל, אחי הגאון החסיד נ"ע, אשר פ"א [פעם אחת] הלך בצוותא עם הגאון נ"ע על קבר אמם ביום היא"צ [היאר צייט]. ויאמר הגאון החסיד לאחיו הגאון מ' דוב בער הנ"ל, הראית אחי כי אמנו שמחה מאוד לקראתינו בעודני על קברה, ויתבהל אחיו הנ"ל. וכאשר עברו ימים אחדים, אמר הגאון לאחיו הנ"ל: מתנחם אנכי וצר לי מאד אשר הייתי על הבית עלמין ועל קבר אמנו. ויאמר לו אחיו: הלא אמרת לי אז כי ראית את אמנו בשמחה מאוד והיה לה נחת מזה. וישב לו: כן הדבר לאמנו היתה שמחה, ולי נשאר צער ויגון ומתנחם אנכי, ומאז לא בא הגאון על הב"ע [הבית עלמין] כל ימיו.¹⁵⁵

וכאשר היה הגאון מוהר"ח [מורנו הרב רבי חיים] נ"ע בפה ווילנא, והלך עמו הרה"ג [הרב הגאון] מ' דוב בער המ"ץ [המורה צדק] הנ"ל על קבר הגאון הנ"ל, ויען הגאון מוהר"ח ז"ל וכי מה זה לפני הגאון, הלא דבר נקל הוא.¹⁵⁶

מהסיפור הראשון שמענו כי הגר"א לא הלך יותר לבית הקברות לפקוד את קבר אמו. בסיפור השני שמענו כי ר"ח מוולוז'ין פקד את קבר הגר"א, אלא שאין ידוע אם היה זה מעשה חד פעמי, או יותר.¹⁵⁷ ולקמן נביא מסורות חלוקות בדבר עלייה על קברו של ר' חיים עצמו.

אין בידינו ידיעות רבות על חכמים מדור הגר"א והדור הסמוך אליו, שעלו על קבר הגר"א עצמו. אמנם היה אוהל על קברו בבית הקברות הישן, אבל הוא

כי הרוחות מתדבקים בו ח"ו אם לא לצורך מת אלא יעמדו ברחוק ד' אמות". כאן יש שינוי מעט מדבריו, ולא נתברר לי מדוע שינה.

154 י"ה לוין, עליות אליהו, ירושלים תש"ל, דף לג ע"ב, הערה צו.
155 זילבר (לעיל, הערה 148) כתב על סיפור זה "שאיין למדים הלכה מפי מעשה, דלפי גודל קדושתו הרגיש מה שהרגיש".

156 כלומר, כששמע ר' חיים מוולוז'ין את הסיפור הנ"ל מפי ר' דוב בער מו"ץ וילנא, הוסיף ר' חיים ואמר: כי דבר קל ופשוט הוא שהגר"א יראה את אמו שנפטרה.

157 ד' אליאך, כל הכתוב לחיים, ירושלים תשמ"ח, עמ' קפה, כותב על פי כתב יד של א' לוין: "פעם אחת נשתטח [ר' חיים] על קבר הגר"א ז"ל ועל קבר הגאון ר' זלמן אחיו וכסה ראשו ואמר לתלמידיו, אלמלא בוש מפניהם היה מדבר עם אחיו ר' זלמן כדבר איש אל רעהו". היינו, לפנינו עדות על עלייה של ר' חיים על קבר הגר"א שאינה זהה עם קודמתה.

הוקם ככל הנראה מאוחר יותר.¹⁵⁸ נודע כי ר' דוד לוריא ביקש שיתפללו על קבר הגר"א עבורו.¹⁵⁹ ר' אריה ליב, בנו של בעל "החפץ חיים", מספר על אביו:¹⁶⁰

פעם כשחלה, ביקש לילך על קבר הגר"א ולבקש לעורר רחמים עליו בזכות דמתיצ'י מתניתיה (כלומר שהדפיס הגהותיו לתורת כהנים ומבארם).

על הגר"א מ' שך מוסרים את הדברים הבאים:¹⁶¹

לאחרונה בעת שנפתחה הגישה לבית הקברות בוויילנא, הציע לי [היינו לרב שך] נגיד אחד, שבמטוסו הפרטי יקחני בטיסה ישירה... לקברו של הגר"א זיע"א. אמרתי לאותו נגיד: "מיר דארף מורא האבען, צו גיין צום גאון'ס קבר" – צריך לפחד לגשת לקבר של הגאון. אדמת קודש היא של נעליך... [ובאותו מעמד הוסיף מרן [היינו, הרב שך] שליט"א שבזמן המלחמה בשנת ת"ש כשהייתי בבית החיים בוויילנא, הייתי כל כך שקוע בלימוד שלא חשבתי בכלל לגשת לקברו של רבינו הגר"א זצוק"ל].

בעובדה הראשונה אנו שומעים כי אין לעלות על קברם של צדיקים, כי אנו איננו ראויים לכך, בבחינת אדמת קודש שאין לדרוך עליה. העובדה השנייה דומה קצת לסיבה שנביא לקמן אות (6).

נחזור לר"ח מוולוז'ין. כאמור יש מסורות חלוקות ביחס לעלייה על קברו. אהרן וורטהיים מעיד¹⁶² ששמע מפי רי"ד סולוביצ'יק שבוולוז'ין הייתה תקנה משמו של מייסד הישיבה, שבני הישיבה לא ילכו על קברו. אבל קיים מקור¹⁶³ המוסר שביום פטירתו של ר' חיים הלכו כל תלמידי הישיבה לקברו בבית הקברות ואמרו תפילות. כמורכן פורסמה תקנה המזכירה שבכל ערב ר"ח יעלו על קברו של ר' חיים להתפלל לעילוי נשמת הנדיב הגביר ר' ישראל ברודסקי.¹⁶⁴ יתר על כן, קיימות עדויות שבנו של ר' חיים, הוא ר' יצחק, היה פוקד את קברו של אביו

158 ראה על כך ד' אליאך, הגאון, חייו ומשנתו של הגר"א, ירושלים תשס"ב, עמ' 1151.
159 בראש ספרו של י"ה הלוי, עליות אליהו, ירושלים תש"ל, נדפסו כמה מכתבים מגדולי ישראל אל ר' יהושע העשל, וכן ממנו אליהם. בסוף מכתבו של ר' יהושע העשל הלוי אל ר' דוד לוריא, בעמ' 10, נאמר: "וכבר הודעתי לגאון כתר"ה, כי צדקת פזרונו ונדבתו ללמודי תורה אשר שלח, מסרתי לידי היקרים יראי ה' והתפללו על קבר הגאון כמבוקשו על שלומו וטובו שיחלימהו ה' ויהיה בריא אולם".

160 א"ל הכהן, מכתבי הרב החפץ חיים, וורשא תרצ"ו, בחלק הנקרא: דוגמה מדרכי אבי ז"ל, עמ' מג אות פג. בדומה לכך הובא, ללא ציון מקור, על ידי מ"מ ישר, החפץ חיים חייו ופעלו, תל אביב תשכ"ג, ג, עמ' תתפז.

161 א' ברגמן, שמושה של תורה, בני ברק תשנ"ח, אקדמות מילין, עמ' יא.

162 הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תש"ך, עמ' 226, הערה 127.

163 ראה א' זקהיים, נטעי איתן, ירושלים תרצ"א, ה, עמ' נ. מקור זה הזכיר ד' אליאך, אבי הישיבות, תולדות חייו של ר' חיים מוולוז'ין, ירושלים תשנ"א, ב, עמ' 583, והערה 20.

164 מ' רבינוביץ, "לתולדות הישיבה בוולוז'ין", קבץ על יד, ה (טו) (תשי"א), עמ' רלה.

בעתות משבר, וכן בעת שהכין את עצמו לכתיבת קמיעות.¹⁶⁵ כן סיפרו על רי"ד סולוביצ'יק שהשתטח על קברו של ר"ח בעת צרה.¹⁶⁶ וכן מסופר גם על הנצי"ב.¹⁶⁷ עוד מסר ר' אהרן וורטהיים¹⁶⁸ מפי רי"ד סולוביצ'יק: "הגאון ר"ח מבריסק לא השתטח על קברות אבותיו וכן לא השתטח בנו ר' משה על קברות אבותיו מימיו".¹⁶⁹

וכן כתב רי"ד סולוביצ'יק עצמו, והוסיף טעמו של דבר:¹⁷⁰

הגר"א מווילנה, ר' יוסף בר, איש בריסק, ר' חיים בנו, ר' משה בן בנו, ר' אליהו איש פרוז'ינא, לא ביקרו מעולם בבית קברות ולא השתטחו על קברי אבות. זכרון המוות היה מטרידם מיגיעתם בתורה.

165 המקור הראשון מובא על ידי האחים שפירא, ר' משה שמואל ודורו, ניו יורק תשכ"ד, עמ' 47, ומוזכר בספר הנ"ל, **אבי הישיבות** (לעיל, הערה 163), עמ' 584. המקור השני נזכר שם, עמ' 556, בשם ספר **חלקת ראובן**, שאיני יודע מהו.

166 ח' קרלינסקי, **הראשון לשושלת בריסק**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 391–392. מובא בספר **אבי הישיבות**, שם, עמ' 585. דומה שיש לצרף לכאן גם את י' חשין, **דברי ישעיהו**, ירושלים תשט"ז, חלק ג בהקדמה: "ובימים הקדומים בירושלם כשהגיע עת צרה ר"ל היו נוהגים להתפלל בזכות תלמידי הגר"א ובתפילה מיוחדת היו אומרים ובטובך הגדול ישוב חרון אפך מעמך מעירך ומנחלתך בזכות תלמוד תורה ובזכות מעשה חסד ובזכות תלמידי רבנו הגר"א. מיסדי ישוב הקודש, גם היו הולכים על קבריהם של תלמידי הגר"א ר' הלל משקלוב ר' מנדיל ור' סעדיה ומתפללים להצלה וישועה".

167 מ' ברלין, **מוולוז'ין עד ירושלים**, א, תל אביב תרצ"ט, עמ' כד (ומובא בספר **אבי הישיבות**, שם, עמ' 585–586). וראה שם בהערה 26 (שהביא מדברי א' סורסקי, ר' שמעון ותורתו, ב"ב תשל"א, עמ' פ, וכן מדברי י"ז סגל, **יראה ודעת**, חלק ב, ניו יורק תשמ"ט, עמ' נב). שכאשר נתקשה הנצי"ב בפירוש דברי הרשב"ם במקום מסוים, הלך לאוהל ר' חיים לבקש על כך. עובדה זו נזכרת גם אצל א' ברגמן, **שמושה של תורה**, בני ברק תשנ"ח, עמ' עה (שם הביא גם נוסח אחר שלפיו הנצי"ב אמר: "הייתי כמה פעמים על הקברים", ולא ציין דווקא את קברו של ר' חיים).

168 לעיל, הערה 162.

169 לא נאמר מה טעמו. מכל מקום לא מצאתי כרגע חכמים נוספים המייצגים את עולם הישיבות, אם ניתן לומר כך, שהתנגדו להשתטחות על קברים. על החזון איש מסופר, בספר **פאר הדור** (יו"ר המערכת ש' כהן), ב, בני ברק תשכ"ט, עמ' קל–קלא, שבהיותו בצפת הלך לקברי הב"י והאר"י. אמנם המספר מדגיש שלא נשמעה מפיו אף מילה, אלא הוא היה רק שקוע בהרהורים. אבל בכפר מירון "סר באחד מימי הנופש כדי להשתטח על ציון הרשב"י במערה אשר במעלה הכפר. מכאן ירד למערה המיוחדת כ'קברות בית הלל' נכנס ומדד את הכוכים אשר בתוכה ותיכף יצא מבלי להתמהמה אפילו רגע אחד". וראה א"ה הורביץ, **ארחות רבנו** (על י"י קניבסקי), בני ברק תש"ן, עמ' שד–שי, שיש קברים שהרב י"י קניבסקי השתטח עליהם, וביניהם קברו של החזון איש. מכל מקום על נשים אסר לצאת לבית הקברות מטעמו של הגר"א. וראה גם לקמן הערה 172, על דברי הרב שך ביחס למירון.

170 **איש ההלכה**, ירושלים תשל"ט, עמ' 40.

בדומה לכך כתב גם ר' צבי שכטר:¹⁷¹

מנהג משפחת רבנו (עפ"י הגר"א) היה שלא ללכת לביה"ק לבקר על קברי אבות, שלא יהא נראה ח"ו כדורש אל המתים. [כמדומה לי שכן שמעתי פעם מרבנו. ובס' איש ההלכה (עמ' מ) הובא טעם אחר למנהג זה].

גם על הגרי"ז סולוביצ'יק מסופר כי בשלהי שנת תשי"ט, בהיותו חולה, ביקש מאת הגר"מ שך שישע למירון להתפלל עבורו על ציון ר' שמעון בר יוחאי. הוא הסביר זאת כך:¹⁷²

אף שאין דרכנו לפקוד הקברים, מ"מ קבר הרשב"י שאני, שכך שמעתי מאבי הגר"ח שיש ענין בתפילה על קבר הרשב"י.

מאידך ידוע כי ר' שמואל מקלם ואחיו ר' אליהו רגולר הלכו בדרכי הגר"א.¹⁷³ והנה מצאנו על ר' שמואל, שטרם עלייתו לארץ-ישראל, השתטח על קבר אחיו ר' אליהו ואף נשא שם תפילה מיוחדת. כמו כן הלך לקברות אבותיו להתפלל על אחיו.¹⁷⁴ אלא שאפשר שאין בזה ראייה לכאן או לכאן, שהרי כאן מדובר בהליכה לקבר באופן חד פעמי, טרם שעזב את המקום לצמיתות. ואכן כעין זאת מצאנו גם ביחס לר' משה פיינשטיין, שעליו מסופר:¹⁷⁵

מאז פטירת אביו הגר"ד לא פקד רבנו את קברו, כיון שמנהג וולאז'ין היה שלא לפקוד את הקברים. אבל לפני נסיעתו מרוסיה נסע לסטראבין לקבר אביו זצ"ל.

גם על ר' משה יהושע יהודה ליב דיסקין נאמר:¹⁷⁶ "כל מעשיו היו על פי דרכי

171 בספרו **נפש הרב** (למלאות שנה לפטירת מרן הרב יוסף דוב הלוי סולוביצ'יק), ירושלים תשנ"ד, עמ' רנד.

172 א' ברגמן, **שמושה של תורה**, בני ברק תשנ"ח, עמ' שי. ברגמן מוסיף שם כי הרב שך אמר באותה הזדמנות כי זו הפעם היחידה בכל עשרות שנותיו בארץ-ישראל שהיה במירון, וציין שלא ביקר אז אלא בקבר רשב"י.

173 כך העיד א"ל פרומקין (בנו של ש' מקלם), **תולדות אליהו**, וילנא תר"ס, עמ' 70–71.

174 ע' אטקס, **ליטא בירושלים**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 249–251. בריש תפילת ר' שמואל על אחיו הוא אומר: "וגם אתה בחייך צוית להתפלל בערך על קברי אבותינו ומשפחתינו". וזו אכן הסיבה לתפילה הנזכרת שם בעמ' 251.

175 **שו"ת אגרות משה**, או"ח, חלק ה' ויורה דעה ח"ד, ירושלים תשנ"ו, בהקדמה שכתב שא"ה רפפורט על תולדות ר' משה הנקראת מאן מלכי רבנן, בסוף עמ' 19. יש לציין כי באותו ספר, חלק או"ח, סי' מג, אות ו, דן ר' משה בשאלה: "אם מותר ללכת לקברי אבות וקברי צדיקים בעת צרה לבקש רחמים", ודומה שלא הכריע בדבר, אלא הראה שיש דעות שונות בזה.

176 **עמוד האש**, תולדות חייו וכו' של מרן משה יהושע יהודה ליב דיסקין, מאת יוסף שיינברגר, ירושלים תשי"ד, עמ' קפח, אות כו.

הגר"א זצ"ל, והכל בהצנע". ועם זאת נאמר עליו:¹⁷⁷ "השתטח על קברי אבות בחברון, ובמערות שמעון הצדיק בירושלים וכו'". למדנו מהדוגמות שהובאו כאן, כי אף ההולכים בשיטת הגר"א ואינם עולים לפקוד את הקברים, הרי שיש קברים מסויימים יוצאים מן הכלל, שאותם הם סבורים שניתן לפקוד, ואולי אף צריכים לפקוד בזמנים מסויימים. אפשר שמקור גישה זו הם דברי הגר"א שכתב:¹⁷⁸ "בזמן שאין הצדיקים בדור ואין מוצאה [השכינה] מקום לנוח, אז היא שורה על הצדיקים ישני עפר". מכאן עולה לכאורה המסקנה, שבזמן שאין צדיקים בדור, הרי שקברי הצדיקים הם כביכול התחליף לכך. ואכן כך כתב ר"ש דבליצקי, בדברו לפני נסיעה למקומות הקדושים:¹⁷⁹

הנה אפשר לומר שעיקר נסיעתנו כהיום היא למקום הקדוש והנורא מקום קבורת רבי שמעון בן יוחאי ורבי אליעזר בנו במירון, ואנחנו נוסעים ומסתובבים גם על קברי שאר צדיקי עולם לבקש על נפשינו הצלחתנו וישועתנו לקראת השנה הבעל"ט, וכבר כתב רבנו הגר"א הובאו דבריו בספר הנורא לשם שבו ואחלמה,¹⁸⁰ כי עתה עיקר השראת השכינה היא על קברי הצדיקים, ואם כן הם הם המקומות הראויים ביותר שהתפילות והבקשות יכולות להתקבל בהן בנקל, יותר ויותר משאר מקומות.

ר"ש דבליצקי עומד שם על כמה דינים ומנהגים הקשורים לעלייה לקברים, והוא מתיר לומר תפילות ומזמורי תהלים אפילו תוך ד' אמות "ובאמת הוא מנהג כל ישראל ופוק חזי מאי עמא דבר".¹⁸¹ וכן דעתו היא שמבואר בגמרא "דמותר לבקש מהמתים שיבקשו רחמים עלינו... ועכ"פ בזה בודאי כדאי להחמיר ולא לשים מגמתו אל המתים". לענייננו, הפרט החשוב הוא כי ברור לר"ש דבליצקי כי לדעת הגר"א יש כיום עניין לעלות על קברי צדיקים. אפשר אפוא לומר כי לפי גישה זו, ההתנגדות לעלייה לקברי צדיקים שאפשר שהייתה שיטת תלמידי הגר"א, הייתה נכונה לשעתם וזמנם, אבל כיום השתנו הדברים כפי שהסברנו.

177 שם, אות כז.

178 ביאור הגר"א על תיקוני זהר, ריש תיקון ששי, וילנא תרכ"ז, דף כב ע"ד.

179 ש' דבליצקי, אוצר נחמד, בני ברק תש"ס, עמ' נג.

180 ש' אלישוב, לשם שבו ואחלמה, ספר הכללים, ירושלים תרפ"ד, דף טז ע"ב בהגה. דברים אלו הובאו גם בגיליונות לשם שבו ואחלמה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 23 בהערה. בהערה זו צויין עוד כי י"ש אלישיב מרבני דורנו, ציין לאמור במהרי"ל, סוף הלכות תענית, שאמר כי בית הקברות הוא מקום מנוחת הצדיקים ומתוך כך הוא קדוש וטהור וכו', והבאנו זאת לעיל, ליד הערה 137.

181 א' ולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, ירושלים תשד"מ, יט, סי' ג, דן בשאלה אם מותר להניח תפילין ולהתעטף בטלית ליד קברי צדיקים, וכן דן בזה י"מ אהרנברג, שו"ת דבר יהושע, ג, יו"ד סי' מז.

אולי בזה נוכל להבהיר גם את האמור בדברי ר' ישראל הלוי יונגרייז, שגם מדבריו עולה כביכול על שינוי מסויים ביחס לעלייה לקברי צדיקים, בין גישה זקנו, לבין הגישה שחינך בה את בנו:¹⁸²

אמוז"ק [אדוני מורי זקני] הגאון מטאלטשווא¹⁸³ (בעל שו"ת יד יצחק ג"ח) זצוק"ל, היה נזהר מאוד כאשר שב מהלכות המת, לומר ויהי נועם טרם נכנס לביתו. גם לא ראיתיו מעולם נכנס לבית החיים, וכן לא נסע על קבר אבות [ומצאתי באיגרת הקודש של הגר"א הנדפס בסוף ס' מסילת ישרים שכ' ותשמור שלא תלך לביה"ק כלל וכלל, וכל הצרות באים מזה עיי"ש],¹⁸⁴ ולעומת זה שלח את בנו יחידו הרה"ג זל"ה להשתטח על קברות הקדושים אשר בארץ: אמוז"ק בעל פרשת מרדכי לנ"ש [לניקלשבורג], הש"ך בהעלישויה, והשמן רוקח בסאנטוב זצ"ל.

5. יש אוסרים הואיל והצדיקים אינם נמצאים בקברם

ר' יהודה חליווה, ממקובלי צפת בשנת ש"ה,¹⁸⁵ כתב בחיבורו **צפנת פענח** כדברים האלה:¹⁸⁶

וזה נראה לי תרוץ ספק שיש לי שהיום נכנסים במערות הצדיקים כמה רשעים ונשים נדות וזבות ויולדות, וכשהיו העצמות קיימים א' [מרו] בגמרא מציעא (ב"מ, פד ע"א) שהולכו לקבר את ר' אלעזר בר"ש אצל אביו במערה מצאו שם נחש על פתחה של מערה ולא היו יכולין ליכנס עד שאמרו שיניח ליכנס הבן אצל אביו או נתן להם רשות, וכן בסוף גמ' קמא (ב"ק, קיז ע"א) בענין ר' יוחנן עם רב כהנא מצאו ג"כ נחש שומר פתח המערה שלא יכנס שם אלא קדוש אצל קדוש, ועכשיו נכנסים שם רשעים וטמאים, אלא כמה שאמרתי הספק מתורץ, כי אחר שהעצמות אינם קיימים פרוחה משם הקדושה.

אפשר שיש בדברים אלו הד לכך שהיו חכמים שהתנגדו לעלייה על קברי צדיקים כיון שהעולים אינם אנשים הגונים. לא שמענו על טעם זה עד הנה. אפשר שדברים אלו קשורים בטעם של המקובלים שהבאנו לעיל בסעיף (3), אם כי נראה לי שהם שני טעמים שונים (מכל מקום, הואיל ואין אתה שומע בדבריו התנגדות נמרצת

182 הובא על ידי י"ה שוורץ, הדרת קודש, אראדעא תרצ"א, חלק המכתבים, דף (י), ע"א, מכתב נא.

183 א"י גליק, מחבר שו"ת יד יצחק, מיהלווא-וארל-סטמר תרס"ב-תרס"ט.

184 כך כתוב בספר, וזו כנראה הוספת ר' יוסף הכהן שוורץ. למדנו שהוא סבור שטעמו של בעל יד יצחק שאסר הוא מפני שסבור כשיטת הגר"א.

185 ראה מ' אידל, "ר' יהודה חליווה וחיבורו ספר צפנת פענח", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 122.

186 הדברים נתפרסמו מכתב יד במאמרו של הוס (לעיל, הערה 26).

ומפורשת, לא הבאתיו שם). מצאתי לנכון להביאו כאן כי אתה שומע בדבריו במפורש גישה חדשה האומרת שהצדיקים אינם נמצאים בקבריהם. לפי דבריו גישה זו היא העומדת בבסיס ההיתר של ההשתטחות כיום, כאשר המשתטחים אינם הגונים. המעניין הוא שאותה גישה עצמה היא העומדת מאוחר יותר בפי מספר רבנים כבסיס לאסור את ההשתטחות.

על ר' מנחם מנדל מקוצק נאמר: "התרעם רבינו על מה שהולכים על קברות הצדיקים בבית העלמין בלובלין, כי כבר אינם שם".¹⁸⁷ ואכן שמענו על התנגדותו לכך גם מהסיפור הבא:

נסע לפשיסחא ביום השנה לפטירתו של הרבי ר' בונם. היה שם ר' יצחק מוורקי, אמר לו: יצחק, אני לא באתי ליום ההילולא, אינני מאלה המשתטחים על הקברים (איך בין נישט קיין קברות יוד),¹⁸⁸ לא באתי אלא כדי להתראות אתך.¹⁸⁹

אמנם יש לפרש מה כוונתו באומרו שהצדיקים "כבר אינם שם". לכאורה הדברים פשוטים, לאמור, אף שהגוף מצוי בקבר, הרי שנשמתו נמצאת בגנוי מרומים.¹⁹⁰ אלא שלגדולי החסידות יש הסבר אחר בעניין זה, ומן הראוי להביאו. הסבר זה מצוי בכמה ספרים,¹⁹¹ ואני מביא כאן את ההסבר המפורט, שנאמר על ידי רי"י הלבשרטאם, ויש בו גם נגיעה לנושאנו:¹⁹²

¹⁸⁷ עמוד האמת (תורותיו אמרתיו וכו' של רמ"מ מקוצק), תל אביב תש"מ, עמ' צה. וראה בספר קרני ראם, כל כתבי ר' אריה מרדכי רבינוביץ, יו"ל על ידי נכדו א' רבינוביץ, בני ברק תשנ"ה, עמ' קפא, סיפור מעניין על ר' לייביל אייגר, שכאשר פרצה שרפה בלובלין ציוה שילכו לקברו של ר' שכנא שהבטיח להגן על לובלין, וכששאלוהו הלא ר' שעפטיל הוא זה שהבטיח כן, ענה כי הוא יודע בקבלה שאת כל הצדיקים העבירו לארץ-ישראל, וכשרצו להעביר גם את ר' שכנא אמר שהוא רוצה להשאיר בלובלין כדי להגין על העיר, לכן שולחים אליו.

¹⁸⁸ הסוגריים והכתוב בהם נמצאים במקור, והם לשונו של רמ"מ מקוצק, כשהתרגום החפשי הוא: אינני היהודי של הקברים.

¹⁸⁹ שם עמ' צד. וראה אביר הרועים (לקמן, הערה 198) שהביא זאת.

¹⁹⁰ מסופר בשם ר' נפתלי מרופשיץ שאמר כי אין ללכת על ציוני קברים בשבת, יו"ט ור"ח הואיל והצדיקים אינם שם, אלא הם בהיכל העליון בסעודת שבת וכד'. ראה ד"ב ארמן, **דברים ערבים השלם**, [חמ"ד] תשל"ג, עמ' 144, אות יב.

¹⁹¹ אציין כאן לדוגמה את האמור על ש"י טבק, בעל **תשורת ש"י**: "ביום ההילולא הראשון של בעל הייטב לב' זצ"ל, באו אלפי אנשים להשתטח על ציון הקודש, ורבינו זצ"ל [היינו בעל תשורת ש"י] שהיה תלמידו של הייטב לב' לא הלך לשם כלל, שאלו בנו על כך, שהרי היה קרוב אתו בחייו, השיבו רבינו זצ"ל: 'ללכת אל הציון ולא לראות ולהיראות עם הנשמה הקדושה, חבל על הזמן, וכדי לראותה, צריך אני להפסיק כמה ימים מלימוד הנגלה ולהתמסר רק ללימוד הנסתר'". העתקתי מתוך: **שו"ת תשורת ש"י**, מהד' מ"ד מילר, בני ברק תש"נ, בראש הספר בתולדות המחבר.

¹⁹² הובא בגליון צאנו (לקמן, הערה 202) מתוך כ"י, ור"י בוים הוסיף שם ציונים רבים מספרי חסידות, נלאיתי ציינם.

מי שראוי להטמן בארה"ק אף שנפטר בחו"ל מוליכים אותו המלאכים לשם, ומאידך מי שאיננו ראוי לכך מובילים אותו בחזרה לחו"ל, ולכן לא היו מרבים במקומותינו ללכת על קברי צדיקים, כי בודאי שוכנים הם בארץ ישראל, חוץ מציונו של הרבי ר' אלימלך מליזענסק זי"ע ועוד צדיקים שהיה מקובל להשתטח על קבריהם, כי צדיקים אלו המשיכו אויר א"י לתוך ד' אמות שלהם. קשה להרחיב הדיבור על זה בימינו, אך האמת היא שבמקומותינו לא הביטו בעין יפה על הנוסעים סתם לציונים והיו רחוקים מאוד מכל ענין זה. קדושי עליונים שזכו לראות את הצדיק הטמון שם הם נסעו, וכגון הרה"ק מראפשיץ זי"ע בקברו של הר"ר אלימלך זי"ע, וכן אצל זקה"ק [זקני הקדוש] עטרת צבי זי"ע והישמח משה זי"ע, אבל ליסע סתם כפי המנהג שנתפשט עתה ולראות שם גויים פולנים מסתובבים ומדברים פולנית – הרי זה מנהג, זה אותיות גהנם שמקורו מהשוטים הרוצים להרויח ממון, וזה דבר חדש שלא שערם אבותינו לעשות מזה ענין כנסיעה ל"רבי".

בדומה לכך, יש סבורים שלאחר שעברו חמישים שנה מן הפטירה אין הנפש נמצאת יותר במקום הגוף. ממילא, לפי גישה זו, אין טעם יותר בהליכה על הקברים. כך מובא בשם רי"י קניבסקי:¹⁹³

אמר לי מו"ר זצוק"ל, שכעבור חמישים שנה הנפש מסתלקת מהגוף ואין כל תועלת בביקור על הקבר, רק לפעמים הקב"ה משאיר נפש של צדיק אחד גם יותר זמן מזה כדי שיהיה אל מי לפנות שיתפלל עליהם בעת צרה, או שהצדיק בעצמו רוצה להשאר.¹⁹⁴

דבר זה קשור גם לשאלה עד מתי יש לשמור את יום השנה לפטירה (יארצייט), שהרי לכאורה לפי זה לאחר חמישים שנה אין צורך לשמרו. וכבר נחלקו הפוסקים בשאלה זו, ואין כאן מקומו.¹⁹⁵

6. יש אוסרים מפני ביטול תורה, ביטול תפילה וכד'

כבר ראינו לעיל שרי"מ מזרחי התריע על כך ואמר שאם ההליכה לקברות גורמת לאדם להתבטל מלימוד תורה או תפילה וכד', הרי שקיים איסור ללכת

193 הורביץ (לעיל, הערה 169), עמ' שה.

194 עם זאת יש לציין כי הוא עצמו לא נהג כן, כמצויין אצל הורביץ, שם, עמ' שי: "ראיתי שמו"ר זצוק"ל אומר קדיש ומתפלל על הוריו אף לאחר חמישים שנה מפטירתם".

195 ראה שוורץ (לעיל, הערה 113) בחלק המכתבים, מכתב נב, שהזכיר דעה זו; אבל ר' יוסף חיים מבגדד, שו"ת רב פעלים, ירושלים תש"ל, ד, סוד ישרים סי' יז; שפירא (לעיל, הערה 65), ה, סי' לג התנגדו לכך.

לקברים.¹⁹⁶ גם על ר' משה גרינוולד בעל שו"ת ערוגות הבושם מסופר כי לא השתטח על קברי אבות מפני ביטול תורה.¹⁹⁷ גם בין גדולי החסידות היו שהתנגדו לכך מחמת שיש בזה ביטול תורה. דומה שניתן ללמוד על כך מהמסופר על ר' אברהם מסוכצ'וב בעל "אבני נזר":¹⁹⁸

פעם אחת בהיותו באטוואצק בימי הקיץ לבריאותו בא אליו הרה"ק ר' בונם מווארקא ז"ל שהיה דר באטוואצק לקבל ממנו ברכת פרידת שלום, ואמר שנוסע לפרשיסחא על היא"צ של הרבי ר' בונם זצ"ל, ואמר אליו רבינו הקדוש זצ"ל שלדעתו אף מי שעולה על קבר רשב"י היה טוב עבורו יותר שילמוד בביתו דף זוה"ק, ואף אם אינו יודע להבין מליסע שמה.

רי"י הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז אמר:¹⁹⁹

זכורני מימי חורפי שלא נסעו כל כך לציונים של צדיקים, שאז עוד החשיבו גדול העוון של ביטול תורה, וכמעט שלא נסעו לציונים של צדיקים וקראו לנוסעים "טויטע חסידים" [חסידים מתים].

ועוד הוסיף רי"י הלברשטאם על ביטול תורה ותפילה בעניין זה:²⁰⁰

השיטה החדשה שמצא לו היצר הרע בזמנינו כיצד לבטל את הבני תורה

196 יש לציין שכמה חכמים הרגישו בטענה זו והתמודדו עמה. י' אלפיה, **שיח יצחק**, ירושלים תרפ"ג, הקדיש חלק ניכר להשתטחות על קברי צדיקים, ואף כלל בספר הרבה תפילות הנאמרות על קברי צדיקים, כתב: "מובן שההליכה על קבורתם של צדיקים היא המועלת יותר מהזכרת זכותם... ולכן מן הראוי לא לחשוב על איבוד הזמן והממון וכיוצא פעם אחת בשנה או בעת הצורך והצער, ועל כגון דא נאמר גדול שכרו מהפסדו". ר' חיים חזקיה מדיני, **שדי חמד**, בני ברק תשכ"ג, מערכת ארץ ישראל, אות א, הקל קצת בעניין ואמר שביטול תורה אמור רק לגבי אדם שתורתו אומנותו. הלוי (לעיל, הערה 37), עמ' 455 הקל יותר וכתב הואיל וכיום יש אמצעי תחבורה משוכללים, ייתכן שאין לראות ביטול תורה בעלייה לקברים, מה עוד שההשתטחות מוסיפה ממד רוחני חדש לאדם. אפשר שהקלות אלו הן הקלות שבדיעבד. לאמור, הואיל ואנו רואים שההשתטחות קנתה מקומה אצל הציבור, ואי אתה יכול לשרש אותה, בקשו החכמים דרך להקל, ובכך ליישב את המנהג.

197 כך כתב ר"א סורסקי בספרו יחי יוסף (תולדות הגאון הקדוש ר' יוסף גרינוולד זי"ע מפאפא), ירושלים תשנ"ו, א, עמ' פז: "מעולם לא נסע [ר' משה גרינוולד] להשתטח בתפילה על קברי אבות, כנהוג, ואפילו לבקר את אמו הצדקת כבש רצונו ולא נסע אליה מפני חשש שיתבטל מתורתו".

198 ר' צבי יהודה הלוי מאמלאק, **אביר הרועים** (תולדות ר"א מסוכצ'וב), תל אביב תשכ"ה, ב, עמ' עז, סי' שסג.

199 כך כתב הרב ח. שפר (להלן, הערה 203), ומקורו: שיעור חומרש"י פר' במדבר, בשנת תשכ"ט, כת"י (של רי"י הלברשטאם).

200 **רעוא דרעוין** (דברי תורה שנאמרו בסעודה שלישית ונדפסו כגיליונות שבועיים), סדר אחו"ק, תש"מ.

מלימודם שמפתה אותם לעזוב לימודיהם ולעלות ולבקר במקומות הקדושים בא"י, דאיתא בספרים הקדושים שיש ענין גדול להשתטח על קברי צדיקים, ולצורך מצוה זו מבטלים כמה שבועות בהכנה לנסיעות וכמה שבועות אחרי הנסיעה, ושם בא"י מטיילים להנאתם לארכה ולרחבה, והם סבורים שעשו מצוה רבה אבל אינם יודעים שהטומאה לבדה שלחה אותם שם.

עד עתה ראינו שרוב האוסרים לא דברו על פולחן של עלייה לקברי צדיקים. אפשר שהתכוונו לכך, אבל עדיין אתה יכול לומר שרוב רובם דברו על עלייה מסוימת מאוד. כאן אנו שומעים כבר על פולחן של קברי צדיקים, לאמור לא קבר של צדיק מסוים אלא קברים של כמה וכמה צדיקים. ההשקפה בארץ במשך כמה שבועות היא לא רק לטיולים בלבד, אלא כנראה כוללת כמה וכמה ביקורים על קברי צדיקים.

7. התנגדות לפולחן מתים

אם במקור לעיל כתבנו שיש לראות רמז להתנגדות של פולחן על קברי צדיקים, הרי כאן אנו שומעים במפורש על כך.
ד"ר אהרן ברט כותב:²⁰¹

מקובלני מאמי ז"ל שאביה ר' עזריאל הילדסהיימר ז"ל חשש בזמנו מפני תחיית פולחן המתים בקרב שדרות מסוימות של ישראל. וכסימן בולט של התנגדותו נמנע לבקר קברות בודדים. אפילו אם נודמן לבית עלמין, לא היה פוקד קברים מסוימים פן ילמדו ממנו. לצערנו יש כיום סימנים של התחלת פולחן מתים; תהלוכות "מסורתיות" לקברי מנהיגים, פיתוח "הווי דתי" מסביב ל"קברים קדושים" וכיוצא באלו. מוטב לעשות כמעשיהם מלשקוד על קבריהם. תעמוד צדקתם בקרבנו ואל נדרוש לעצמותיהם. יחיה זכרונם בתוכנו, אבל אל נצער בתהלוכות אל קבריהם ואל נבנה להם היכלות ומצבות מפוארות. כל זה הוא בניגוד גמור ל"כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו" (ויקרא יח, ג), כי מה יותר אופייני ל"מעשה ארץ מצרים" מפולחן המתים שלהם. אנו צריכים ללמוד ממה שנאמר על משה רבנו ע"ה "ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה".

יש להוסיף על דבריו כי כאשר קיימה החברה קדישא בברלין טקס אזכרה על קבר אשתו של ר' עזריאל הילדסהיימר בשנה הראשונה לפטירתה, לא השתתף ר' עזריאל באותו טקס.²⁰²

201 דורנו מול שאלות הנצח, ירושלים תשל"ז, עמ' 159–160. תודתי לד"ר מ' הילדסהיימר על הפניה זו.

202 ראה: מ' הילדסהיימר, "קווים לדמותו של רבי עזריאל הילדסהיימר", סיני, נד (תשכ"ד), עמ' צד, הערה 166. עוד כתב שם שכאשר הלך ר"ע לבית הקברות נמנע מלבקר קבר בודד אלא

ברט סבור ש"עם ירידת האמונה הצרופה בחוגים ידועים עולה אצלם האמונה התפלה". הוא עוד מרחיב את הדברים ומסביר שהאמונה התפלה מתימרת לכפות את רצונו של האדם על הבורא, ובכך שורש הרע שבעניין, הואיל ועל האדם לדעת שרק כוחו של הבורא הוא השולט בעולם. עלינו לשתף עמו פעולה על ידי קיום התורה והמצוות, ובזה נוכל לפעול.

כדאי להוסיף כאן את מה שסיפר ר"י הלברשטאם האדמו"ר מצאנז:²⁰³

זקה"ק [זקני הקדוש] מגארליץ זי"ע הפסיק בסוף ימיו ללכת לקבר אביו הד"ח [הדברי חיים] זי"ע בצאנז בכ"ה בניסן, באומרו שהעולם התחילו להחשיב יותר את ההשתטחות על קברי צדיקים מאשר את הצדיקים עצמם בחייהם עמנו עלי אדמות ועשו מזה פולחן שלם, שלא מצא חן בעיניו.

אנו רואים שאף האדמו"ר מצאנז השתמש בביטוי פולחן, ואף אם לא נקט לשון זה במדויק ("פולחן"), הרי שכוונתו הייתה כך, ויש לקשר ביטוי זה עם האמור עד עתה.

8. יש אוסרים הואיל והדבר מביא להוללות

הואיל ועלייה לקברים הפכה לפולחן, נתעורר חשש גדול שיתפתחו כיוונים בלתי רצויים, והחכמים לא יוכלו לשלוט במצב החדש. לשון אחר, כשהמון עם עולה לקברי צדיקים מתוך מניעים פולחניים בלבד, יש לחשוש לצמיחת מנהגים, אמונות והוויי שאינם מתאימים לרוח ישראל. ואכן מצאנו שחכמים חששו לכך. יתר על כן, החכמים חששו לא רק ממנהגים שאינם מתאימים, אלא הם חששו שמא יבואו להנהיג מנהגים שיש בהם חשש של עבודה זרה. דוגמה לכך הוא המנהג הבא:²⁰⁴

בזמן עצירת גשמים לוקחים חמש או שש בני בקר, ומוליכים אותם על קברי הצדיקים שיש להם בבית הקברות, ושוחטים על כל מצבה בן בקר אחד, ואח"כ מתפללים על המטר, ואומרים י"ג מידות, ותוקעים בשופר, וחוזרין לשלום, ומחלקים הבשר לעניים.

המשיב, ר' יוסף חיים מבגדאד, בעל ספר "בן איש חי", ורבה של יהדות בבל לפני כשני דורות, תקף מנהג זה בחריפות רבה, ובסוף דבריו כתב:

ביקר בכולם (כדברי ברט, שם), ומעולם לא דרך בבית הקברות של הקהילה הגדולה בברלין, כיוון שהיו שם פרחים.

²⁰³ כך כתב הרב ח. שפר [הוא ר"י בויס שכינה עצמו כך, וכוונת הכינוי היא: חתן של פישל רובינשטיין] בצאנז גיליון רמ, עמ' 17. תודתי לר"י בויס על הפניה זו, ועל שהפני למקורות נוספים הקשורים לגדולי החסידות.

²⁰⁴ שו"ת רב פעלים, ירושלים תש"ל, ב, יו"ד סי' לא.

מה ששוחטים בקר על מצבות הצדיקים בבית הקברות, מה טעם יש בזה, ושחיטת הבקר מאן דכר שמיה התם, אין זה כי אם רוע לב לעשות מעשה נחושים ודרכי האמורי, ולדרוש אל המתים, והם כשאר חוקות הגוים...

לא רק מנהגים שיש בהם חשש של עבודה זרה הונהגו על ידי ההמון. היו גם מנהגים שהיה בהם משום פריצות והוללות. החכמים יצאו נגד ההמון בשורה של תקנות. עדות על תקנות אלה אנו שומעים כבר בכמה מקורות קדומים.²⁰⁵ באחת התקנות בעניין זה אנו קוראים:²⁰⁶

שלא ילכו שתויי יין להתפלל לרמה מקום שמואל ע"ה, וכל זמן שיעמדו שם לא ישתו יין. זה נעשה כי היו הולכים אנשים ונשים ושותים ומשתכרים וגדרו בו משום חשש עברה, כי מנהג המדינה שהנשים הולכות מכוסות פניהן ומעוטפות, ובלכתן שם הולכות מגולות.

כעין זה אנו קוראים גם ביחס להסכמה אודות ההשתטחות על קברו של רשב" במירון, שנקבעה על ידי חכמי צפת:²⁰⁷ "שלא ילכו נשים מקושטות למירון ואם ילכו בבגדי חול לא ילינו שם זולת זקנות". כך נהגו גם במקומות נוספים, כפי שאנו קוראים במקור הבא:²⁰⁸

205 בתחילת המאה העשירית כתב הקראי סהל בן מצליח (ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, ווין תר"ץ, נספחים, עמ' 32), שישב בירושלים: "ואיך אחריש ודרכי עובדי עבודה זרה בין מקצת ישראל, יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל המתים ואומרים יא [מלה ערבית שמשמעותה בקשה] ר' יוסי הגלילי רפאני הבטינני [תן לי פרי בטן], ומדליקים הנרות על קברי הצדיקים ומקטירים לפניהם... ונודרים להם נדרים וקוראים אליהם, ומבקשים מהם לתת להם חפצם". אנו רואים כאן שהיו פונים בצורה ישירה אל הנפטר ומבקשים ממנו להיוושע, ואין כאן כל פנייה לקב"ה, ולדעת סהל בן מצליח יש בזה משום עבודה זרה. ראינו לעיל שאכן ר"ח פלטיאל ורבנים נוספים התנגדו לתפילה לבורא באמצעות מתווכים, אבל היו גם כאלה, בתקופה מאוחרת יותר, שהתירו זאת, ואפילו בפנייה ישירה אל הנפטרים, והוא נושא ארוך ומקיף בפני עצמו ואין כאן מקומו.

206 ר' משה באסולה, **מסעות ארץ ישראל**, מהד' י' בן צבי, ירושלים תרצ"ט², עמ' 83. ריינר (לעיל, הערה 15) קבע זמנה של התקנה בין 1505–1511, ראה שם, עמ' 318 והערה 214. וראה עוד, שם, עמ' 304–305 והערה 150. וראה עוד ש' אסף, **מקורות ומחקרים**, ירושלים תש"ו, עמ' 162. על תקנה דומה בבית הכנסת העתיק בדמוה (מצרים) שזמנה אינו ידוע, ראה שם, הערה 40, אבל לדעת אסף שם נראה שהיא קדומה מאוד.

207 מ' בניהו, **ספר תולדות הארץ**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 219. בהערה 1, שם, ציין שיש נוסח אחר האומר שההסכמה נעשתה על ידי מרן ר"י קארו ובית דינו, והיא: "שלא יעשו הערביים [היינו המוסתערבים, כלומר תושבי הארץ] מחול בל"ג בעומר על ציון רשב"י... שהוא ח"ו זלזול שאוכלים ומרקדים". צ' כהן (לעיל, הערה 27) לא הביא תקנה זו, כפי שלא ציין לשאר ספרי מחקר. כמו כן לא הביא את ההתנגדות שנוכרה בכתב העת **הצבי**, ד (תרמ"ו), עמ' טו, בעיקר מטעם עירוב גברים ונשים, ולא את התשובה בגיליון ח, עמ' כט, וציין לכל זאת לפניו ח"ח מדיני (לעיל, הערה 27), אות ו.

208 שוורץ (לעיל, הערה 182), דף (טו) ע"ב, מכתב ס, מאת ר' מנחם מנדל מרגליות. ושם צוין

לפני איזה שנים הייתי ביומא דהילולא של גאון וקדוש להשתטח על קברו, וראיתי שם תערוכת גדול של אנשים ונשים, ולא רציתי ליטול עטרה לעצמי לעורר את הח"ק [החברא קדישא] בזה... וצריך לתקן שעות מיוחדות לנשים לבד, ולהדפיס זאת מקודם איזה ימים ולהדביק בכותלי בתי כנסיות מטעם הח"ק, וכמו שעושים ביאה"צ [ביארצייט] מרנן ורבנן גאונים וצדיקים בסיגעט זל"ה.

ואכן היו שיצאו בחריפות נגד מנהגי ההמון לעלות לקברי צדיקים, ונביא חלק מדבריהם. ר' יוסף משאש נשאל²⁰⁹ "אם יש שום מצוה קטנה או גדולה במנהג ההלולא דנהוג עלמא לעשות לצדיקים". בדברי תשובתו דן במקורות תלמודיים שונים ומסיק:

להשתטח על קברי צדיקים יש לו שורש וענף בש"ס, ואך אם יש מצוה בדבר או לא, הדבר פשוט שאין בזה שום מצוה ולא כבוד לצדיקים, ואפילו בעת צרת הציבור הוא שנוי במחלוקת... ומזה למד הרמב"ם ז"ל לצוות שלא יפנה אדם לבקר הקברות משום שאין בזה שום תועלת, ומי שרוצה להתפלל בזכותם, אף בביתו יכול לעשות כן.

לאחר מכן הוא עובר ומדבר על ההלולות הנעשות בימיו:

ועם כל זה המנהג להשתטח ולהדליק על קברי הצדיקים, כבר הכה שורש עמוק בלב כל ישראל, והגדיל לעשות בכמה מדינות בעשיית הלולות גדולות לכמה צדיקים ידועים, בהמון חוגג ובקבוץ גליות מערים רחוקות, ואך בעונותינו שרבו המנהג הזה הביא בכנפיו מכשולות רבים ביומי דהלולא באסורים חמורים דאורייתא ודרבנן, והרבה ילדות עושה והרבה שכרות עושה... ובתי קברות מלאים מפה לפה אנשים ונשים בערבובייה בישא וכו' וכו'... עם כמה משתאות וסעודות של רשות בשירי עגבים וכו' בלי נטילה ובלי ברכה וכו', והשטן מרקד וכו', ואי אפשר להוכיח בשער, כי כל המון ישראל נשקעו בדברים אלו השתקעות גדולה ונוראה, וחושבים את זה למצוה רבה שיש בכחה לכפר על כל עון וכל אשמה, כמעשה הישמעאלים שכניהם המעריצים את חגי קדושיהם ועושים כל תועבה...

בזמננו יצא ר' יואל טיטלבוים בחריפות רבה ביותר נגד המנהג לעלות על קברי

לעוד כמה חכמים שכתבו בעניין זה באותו ספר, והואיל ואיני רוצה להאריך איני מעתיקם. אציין רק לדף (כו) ע"ב, אות ד, ששם מסופר כי פעם אחת הלך מהר"ש מבעלז להשתטח על קברו של ר' אהרן משיח, ובבואו סמוך לאוהל מצא שם איש ואישה שהיו מתפללין, ואמר הנה על יד אוהל יכולים להכשל באיסור ייחוד, ולפיכך צויה שלא יעשו אוהל על קברו.
²⁰⁹ י' משאש, שו"ת מים חיים, פאס תרצ"ד, או"ח, סי' רז. תודה למר זוהר עמר על הפניה זו.

צדיקים.²¹⁰ הוא פרסם את דבריו לאחר מלחמת ששת הימים שבה שוחררו קברי האבות ומקומות נוספים. ברור שיש לראות את דבריו כחלק משיטתו הכללית שיש איסור הנאה מכל מעשה שנעשה על ידי הממשלה והציבור התומך בה. כך לדוגמה הוא סבור שאף שירושלים העתיקה שוחררה, אסור לשבת בה מחדש. מובן מאליו שהוא נותן לדבריו טעם המיוסד על בסיס הלכתי. לאמור, הואיל וקדושתה רבה ביותר, ואילו מצד שני רבה המינוח ביותר, לפיכך על פי דברי הזוהר אסור לדור בעיר העתיקה.²¹¹ באופן דומה הוא יוצא בחריפות גם נגד העלייה לקברות קדושים. גם כאן יש לראות בדבריו הצדקה, הבנויה כמובן על בסיס הלכתי, לשיטתו שיש איסור הנאה ממעשה הממשלה וגרורותיה. נביא אפוא חלק קטן מדבריו:²¹²

ובענין הליכה לשאר מקומות הקדושים כגון קבר רחל ומערת המכפלה, הנה לפי הטעם הראשון שהבאנו [לעיל עמ' קמ] מקורו של הגאון מוהר"י ששפורט[ש]²¹³ ז"ל אין נפקא מינה לדינא בינם לבין הליכה אל הכותל המערבי, וראוי למנוע מזה. ולטעם השני שאמרנו על שנעשו בעוה"ר [בעונותינו הרבים] מקומות האלו מקום כנופיא לפריצות ותערובות אנשים ונשים, ודכירנא שלפני חמשים שנה בערך כשפשתה מספחת המופקרים בא"י ובאו חלוצים מנוערים מן המצוות והרבו פריצות אצל קבר רשב"י במירון, אירע אסון נורא שהקומה העליונה נפלה ונהרגו הרבה תלמידי חכמים מסלתה ומשנה של הקהילה החרדית בא"י, ה' ישמרנו. והחכמים שבימים ההם התבוננו שהוא עונש וחרון אף עבור הפריצות הנוראות, ועשו חרם על משך חמש שנים למנוע ההליכה על הציון הנזכר, כי לא רצו לבטל ולעקור לחלוטין המנהג, שכבר היה מנהג ישן נושן בא"י לילך על ציון התנא רבי שמעון בן יוחאי.

והוא מוסיף:

...ובנוגע לקבר רחל אמנו כבר נתפשט המנהג ברבות השנים לילך לשם, ולא רצו לבטל מנהג ישן נושן. אבל באמת גם ההליכה לשם הי' מקום להסתפק בו בזמנינו, שהעריבים עשו שם בית קברות לקבור שם פגריהם,

210 על הגאולה ועל התמורה, ברוקלין תשכ"ז, עמ' קס-קסו.

211 ראה שם עמ' קס את סיכומו של דבר. לפני זה האריך להוכיח כי יש איסור הנאה ממעשיהם של רשעים.

212 שם עמ' קסד-קסו.

213 שו"ת אהלי יעקב, אמשטרדם תצ"ז, סי' סח. הוא נשאל שם על אנשים שרצו שהכוהנים יעלו לדוכן גם בשבת ולא רק ביום טוב, והתברר שרצו להנהיג כן משום שרצו לקרב בכך את ביאת המשיח, והעניין קשור עם כת שבת צבי. ר"י ששפורטש בתשובתו אסר לעלות לדוכן בשבת ואף שיש בזה אולי ביטול מצוות עשה מדאורייתא, ובלבד שלא לתת מקום לשבתאים.

ונתמלא המקום בקברות של רשעים, וגם אצל מערת המכפלה וסמוך לה מילאו את המקום בקברי רשעים, ומבואר בספח"ק [בספר הזוהר הקדוש] דסכנה לילך על קברי הרשעים כי הם הן המזיקין... ובאמת כל ענין הליכה אל הקברים אינו ענין אלא לבני אדם גדולים וצדיקים היודעים ומבינים סודן של הדברים... והב"ח ביור"ד (סו"ס רי"ז) הביא תשובה מהר"ר חיים פלטיאל זללה"ה... וסיים הב"ח אלא שכבר החזיקו ואין מוחה וכו'. מבואר מכל הלין דלא נתקנה ענין הליכה על הקברים אלא לבני אדם גדולים וצדיקים כמבואר בזוה"ק הנ"ל, אבל לבנ"א הפשוטים ובפרט מי שלא תיקן עדיין פגמי נפשו הוא סכנה גדולה שלא יתגררו ויתדבקו בו החיצוניים...

ה. סוף דבר

ריכזנו את דברי החכמים וההוגים המתנגדים להליכה לקברים לאורך הדורות ומיינו את דבריהם על פי הנימוקים והסיבות להתנגדותם זאת מימי תנאים ואמוראים בארץ-ישראל ובבבל ועד ימינו אנו. מתברר שבאופן כללי ניתן לומר שבתקופת חז"ל עניין עלייה לקברים נמצא במקורות בבליים. בקדומים שבהם דובר על עלייה לצורך פיוס הנפטר. במאוחרים יותר מדובר על אדם העולה לקבר כדי לבקש מהנפטר שיפעל עבורו בדרך מסוימת. בדרך כלל מדובר באנשים שיש ביניהם קשר אישי, כגון: אב ובנו, רב ותלמידו. עלייה ללא קשר אישי נזכרת רק ביחס לקברי האבות. ייתכן שניתן למצוא הד וזכר לגישה המאוחרת גם במקורות ארץ-ישראליים. מסקירת הספרות שלאחר תקופת חז"ל נוכחנו לראות שהיו שהסתייגו ממנהג זה, היו שמחו בחזקה נגד המנהג של עלייה לקברים והיו שהתנגדו לכך עקרונית וראו בזה מכשול ועוון. יש מהם שלא התנגדו לעצם ההליכה לקברים, אלא התנגדו רק להפרזה שיש בדבר, לצורה שבה נתפשט המנהג בדורות המאוחרים, או לאופן שבו התנהג הציבור באירועים אלה. היו אזורים שבהם פשט נוהג זה והפך להיות רווח ומקובל בחיי הדת – כגון בבבל בימי קדם, במרוקו בפרט ובצפון-אפריקה בכלל, בימי הביניים ובעת החדשה. לעומת זאת, היו אזורים שבהם לא נקלט – כגון בארץ-ישראל בימי קדם, או שלא קנה אחיזה איתנה ורחבה בקרב הציבור – בארצות אירופה בימי הביניים ובראשית העת החדשה. גישתם של החכמים לנושא הושפעה לא מעט מכך, ולא רק מן התפיסה ההלכתית או ההשפעה הקבלית הגוברת מן המאה השש-עשרה ואילך. אבל ברי שהיו חכמים, ובמידה לא פחותה מאלה שמנינו עד הנה, שסברו כי אין כל מניעה במנהג זה. יתר על כן, לדעתם מנהג זה הוא מנהג טוב וראוי,

ויש בו תועלת מכמה וכמה פנים.²¹⁴ אמנם גם הם מודים, שחובה על המשתטח לדעת את הדרך הנכונה שבה יש לנהוג בעלייה לקברים. בדברינו לעיל השתדלנו לבדוק ולהגדיר במדויק את הנימוקים ההלכתיים והרעיוניים להתנגדות למנהג זה, ומיינו את המתנגדים לפי תכני התנגדותם ולפי סדר זמנם. ברי שנימוקים אלה יצאו מחוגי חכמים ואין בזה ביטוי לתכני התנגדות או להיקפה של התנגדות, אם אכן היו כאלה, בחוגים דתיים עממיים, ואפשר מאוד שלקולות אלה לא הייתה השפעה ניכרת על הציבור הרחב. אולם, לא חסרת עניין היא העובדה שגם בקרב מקובלים ולאחר מכן בקרב חוגי חסידים ורבנים חסידיים, נשמעו הסתייגויות, לפרקים נמרצות, מנוהגים אלה של ביקורי קברים והילולות על קברים. לעומת זאת ניכר שבקרב חוגי הגר"א ותלמידיו בליטא וממשיכיהם, ניכרת הסתייגות בולטת מנוהגים אלה עד לדור האחרון. יהודי תימן, שאימצו את פסיקת הרמב"ם, בולטים בשלילה החד משמעית ובדחייה הגמורה של מנהג זה עד ימינו. אצלם, כמדומה, חרג עניין זה מתחומם של החכמים והפך להיות נחלת הכלל.

214 יש בדורנו הרוצים למצוא בכך גם עניין חינוכי, ראה: י' רוזנסון, "מקומות קדושים בארץ ישראל, נסיון לגיבוש השקפה חינוכית-דתית", **טללי אורות**, ג (תשנ"א), עמ' 179–192.